

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

RESEARCH JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr hab., University of Exeter, Great Britain

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odesa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences,

National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, DrHab, Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Фінальний палеоліт Житомирського Полісся
- ROMBERGER B. M., KOTOVA N. S., STADLER P. New Hypothesized Musical Instruments of the European Neolithic
- ГУСЄВ С. О. Зооморфні зображення з трипільських поселень етапу ВІІ Середнього Побужжя
- ПАШКЕВИЧ Г. О., ЧЕРНОВОЛД. К. Знахідки горішків горобейника на пам'ятках України
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. «Плетінка» на литовських і литовсько-руських монетах XIV ст.

Articles

- 5 ZALIZNIAK L. L. Final Palaeolithic of Zhytomyr Polissia
- 28 ПОМБЕРГЕР Б. М., КОТОВА Н. С., ШТАДЛЕР П. Нові гіпотетичні музичні інструменти неоліту Європи
- 36 HUSIEV S. O. Zoomorphic Images of the VII Stage Trypillia Settlements in the Middle Buh River Region
- 47 PASHKEVYCH H. A., CHERNOVOL D. K. Finds of *Lithospermum* Nuts at Archaeological Sites in Ukraine
- 61 KOZUBOVSKYI G. A. The «Plaiting» on the Lithuanian and Lithuanian-Rus Coins of the XIV Century

Публікації археологічного матеріалу

- ІВЧЕНКО А. В. Монети розкопу «Орієнт» некрополя Ольвії
- КОЗЛЕНКО Р. О. Мармуровий бюст Мітри-Тавроктонна з Ольвії
- АКСЬОНОВ В. С. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника

Publication of Archaeological Material

- 81 IVCHENKO A. V. Coins From the «Orient» Excavation Site of the Olbian Necropolis
- 95 KOZLENKO R. O. The Marble Bust of Mithras Tauroctone From Olbia
- 106 AKSIONOV V. S. The Catacomb No. 74 of the Verkhni Saltiv Main Burial Ground

*До історії
стародавнього виробництва*

ГОРБАНЕНКО С. А., ІЛЬКІВ М. В., МИХАЙ-
ЛИНА Л. П., РІДУШ Б. Т. Жорна з Ревного
на Буковині **117**

ВОЛКОВ А. В. Косторізна справа Кам'янської
Січі **130**

*To the History
of Ancient Crafts*

GORBANENKOS. A., ILKIVM. V., MYKHAI-
LYNA L. P., RIDUSH B. T. Millstones From
Revne at Bukovyna

VOLKOV A. V. Bone Carving of the Kamianka
Sich

Хроніка

Надії Оксентіївни Гаврилюк — 70 **146**

До ювілею Наталії Серафимівни Абашиної **147**

News Review

Nadiia Oksentiivna Gavrylyuk is 70

To the Anniversary of Nataliia Serafymivna
Abashyna

Нові видання

149 *New publications*

© Г. А. Козубовський * 2021

«ПЛЕТІНКА» НА ЛИТОВСЬКИХ І ЛИТОВСЬКО-РУСЬКИХ МОНЕТАХ XIV ст.

У статті проаналізовано зображення «плетінки» на відомих типах литовських, київських та золотоординських монет XIV ст. Її поява на монетах пов'язується з усталеними нормами збору податків на більшій частині Великого князівства Литовського і Руського, а також із джерелом срібла для виробництва власних монет і злитків.

Ключові слова: Золота Орда, Ольгерд, Київ, монети, «плетінка», срібло, «тамга».

Суперництво трьох головних політичних сил Східної Європи — Золотої Орди, Велико-го князівства Литовського і Руського та Московського великого князівства — за спадщину Київської Русі й гегемонію в регіоні вважають найважливішим фактором впливу на всі процеси тогочасного суспільно-політичного життя. «Велике князівство Литовське і Руське було першою і головною силою, що почало активно змінювати «монгольську присутність» і верховну владу в землях Давньої Русі у великих масштабах...» (Шабальдо 1996, с. 13).

В умовах обмеженої інформації писемних джерел велике значення надається нумізматичним пам'яткам, а присутня на них символіка спричинює появу дискусій та гіпотез. Принциповим і найбільш суперечливим є питання, хто й коли розпочав власне карбування монет на території Великого князівства Литовського і Руського. Серед запропонованих гіпотез (див. Remecas 2001, Грималаускайте 2006, с. 138) насамперед привертають увагу два основних підходи. Так, частина дослідників 1387 р., Кревську унію та християнізацію Литви за латинським обрядом вважають відправною датою в зачаткуванні монетного виробництва в Литві (Kiersnowski 1984, s. 164, 173; Ivanauskas, Balčius 1994 s. 5; Грималаускайте 2006, 138, 146). Інші — найдавнішими визнають монети Ольгерда (1345—1377) (Dukša

1991, s. 64; Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 30, 36) чи Кейстуга (1345 (1377)—1382) (Ильин 1940, с. 15; Федоров 1949, с. 115).

Аналіз наявних знахідок не дає однозначної відповіді на це питання. Адже найдавніші литовські монети не мають дат, а на присутню на них символіку можуть претендувати більшість литовських і литовсько-руських князів. В останній час з'явилися нові знахідки, виділено нові варіанти й типи найдавніших литовських монет. Зображення та легенди на них уможливають нові реконструкції та інтерпретації.

Не існує єдиного дослідницького погляду й на перебіг прийняття християнства представниками правлячої литовської династії та їхнього оточення. Дослідники вважають, що ще в першій половині життя, під час перебування у Вітебську (до 1345 р.) Ольгерд був охрещений за православним обрядом (Греков 1975, с. 47). Згадки про старших синів Ольгерда в джерелах 1350—1370 рр. з іменами Андрій, Володимир, Дмитрій, Костянтин, Федір дають підстави говорити про їх хрещення ще в дитинстві, можливо, також у Вітебську.

У 1975—1978 рр. комплексна експедиція Інституту історії АН ЛитРСПР і кафедри історії СРСР Вільнюського державного університету проводила дослідження комплексу археологічних пам'яток у місцевості Наркунай (Утянський р-н, Східна Литва). У верхньому шарі городища, датованому XIII — першою половиною XV ст., було знайдено невідому тоді в науковій літературі монету із зображенням обличчя людини в короні та залишками готичного напису довкола. На іншому боці — чотирилапа тварина під великою плетінкою.

Ще одну таку монету (рис. 1: 1) приніс школяр, учасник експедиції, який знайшов її на березі озера на відстані 4 км від городища. Литовські дослідники висловили припущення, що зазначені монети карбовані на території Великого князівства Литовського чи руських земель, що перебували під його впливом. Вони зверну-

* КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua

Рис. 1. Литовські, золотоординські, руські та київська монети з «плетінками»: 1 — литовська монета типу «Наркунай» (за: Волкайте-Куликаускаене, Лухтан 1981, рис. 2); 2, 3 — литовські монети XIV ст. з чотирилапою твариною під «плетінкою» і легендою (за: Грималаускайте 2001, с. 121, № 3, 8); 4 — монета з Василицького скарбу № 1319/21 (за: Зразюк, Строкова, Хромов 2007); 5—7 — золотоординські монети і наслідування з Саратовського краєзнавчого музею (за: Пырсов 2002, № 20, 83, 84); 8 — срібна монета Абдуллаха (1363—1370) з «плетінкою» в лінійному обідку (за: Гончаров 2015, с. 3, рис. 3, № 3); 9 — київська монета Володимира Ольгердовича з «плетінкою» (1362—1394); 10, 11 — монети Північно-Східної Русі з «плетінкою» в лінійному обідку та з чотирилапою твариною над «плетінкою» (за: Федоров-Давыдов 1989, № 431, 403); 12 — дирхем Узбека (1313—1341) з сімома «плетінками» (за: Григорьев 1850, с. 6, таб. 1, рис. 2).

Fig. 1. Lithuanian, the Golden Horde, Rus and Kyivan coins with «plaitings»: 1 — Lithuanian coin of the «Narkūnai» type (after: Volkayte-Kulikauskene, Luhtan 1981, fig. 2); 2, 3 — Lithuanian coins of the 14th century with four paws animal under «plaiting» and the legend (after: Grimalauskayte 2001, p. 121, 3, 8); 4 — coin from the Vasylytsia treasure, No. 1319/21 (after: Zraziuk, Strokova, Khromov 2007); 5—7 — the Golden Horde coins and imitations from the Saratov Local History Museum (after: Pырsov 2002, Nos. 20, 83, 84); 8 — silver coin of Abdallah Khan (1363—1370) with «plaiting» in round framing (after: Honcharov 2015, p. 3, fig. 3, 3); 9 — Kyivan coin with «plaiting» of Volodymyr Olherdovych (1362—1394); 10, 11 — coins of North-Eastern Rus with «plaiting» in round framing and with four paws animal above «plaiting» (after: Fedorov-Davydov 1989, Nos. 431, 403); 12 — dirham of Öz Beg Khan (1313—1341) with seven «plaitings» (after: Grigoriev 1850, p. 6, tab. 1, fig. 2)

ли увагу на значну різницю зображень на монетах типу «печатъ» — «спис із хрестом», які вважалися найпершими литовськими монетами, карбованими Ольгердом і Кейстутом, але зауважили, що знайдені монети з'явилися пізніше за монети типу «печатъ» — «спис із хрестом» (Волкайте-Куликаускаене, Лухтан 1981, с. 265—269). Із часом, коли кількість відомих знахідок збільшилася, монети отримали назву «тип Наркунай». Нещодавно з'явилась інформація про знаходження такої монети 2004 р. в Україні — на Волині (Иванаускас 2010, с. 195) чи в Івано-Франківській обл. (Барейша 2010, с. 204).

Сучасні дослідники такі портретні монети переважно відносять до карбування Ягайла в 1386—

1387 рр. чи Скиргайла після 1386 р. (Remecas 2003, s. 25. par. 11, 13; Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 37). Також вони відзначають певну подібність чи навіть наслідування зображення коронованої особи на польських монетах Казимира III (1333—1370) (Гулецький 2014, с. 19).

Напис латиницею навколо коронованої особи читається й інтерпретується по-різному: «MAGNA REG INA» («великий король Ягайла»), «MAGNA REGINA» («велика королева»), що повинно означати королеву Польщі Ядвигу або «REGINA MAGNA» («Небесна Королева Марія») (Саяускас 2008, s. 67). Б. Пашкевич пропонує називати такі монети «regina type» та датує їх 1388—1390 рр. (Paskiewicz 2005, p. 11, 14—19).

За зображенням лева на щиті вершника на печатці монети відносять до Скиргайла (Саяускас 2006, с. 143). Плетінка у вигляді складного й міцного вузла на литовських, московських і золотоординських монетах вважається символом міцності васальних зв'язків, що також указує на Скиргайла (Саяускас 2008, с. 67—68). Іноді їх називають «монети з портретом, львом и плетенкой (тамгой)» (Рузас 2008, с. 41), таким чином надаючи «плетінці» значення тамги.

На початку ХХІ ст. (найперша знахідка 1958/1959 рр., найперша публікація — 1977 р.) було систематизовано відомості про ще одну подібну групу найдавніших литовських монет, які на одному боці містили зображення з чотирилапою твариною й плетінкою: «Хвост зверя свернут в плетенку в виде тамги из двух переплетенных сердец» та нерозбірливе зображення чи слово «печатъ»(?) — на другому (на більшості монет не читається; може бути інтерпретоване як наслідування легенди із золотоординських монет чи окремі кириличні літери (Г. К.) (рис. 1: 2—3). Знахідки таких монет поширені у Східній Литві, але помітна їх концентрація у Вільнюсі та його околицях. Відомі монети й без плетінки (можливо, не прокарбувалася або плетінка не ввійшла на поле монети (?)) (Г. К.). (Грималаускайте 2001; Грималаускайте 2006, с. 143—144; Ремецас 2008, с. 136). Зафіксовано більше півтора десятка екземплярів таких монет, що походять з археологічних знайдок, музейних і приватних колекцій. Литовські дослідники переважно розподіляють їх між Вітовтом (біля 1392 р. (?), 1393—1394 рр., 1396—1399 рр.) і Скиргайлом (1382—1386) (Грималаускайте 2001; Грималаускайте 2006, с. 138, 143—144; Ремецас 2008; Ivanauskas 2009, s. 23—25; Саяускас 2008, s. 67). Одне з пояснень символіки на таких монетах: «Лев — символ Русі, «плетінка» — Золотої Орди. Їх поєднання — своєрідна декларація зазіхань Вітовта на підвладні Москві й Орді руські землі» (Ремецас 2008, с. 136). Проте існує також думка, що монети з левом і написом «печатъ» мають бути потрактовані як спроба поширити литовські символи влади, що завершилася фіаско (Рієш 2003, s. 145). Звернено увагу, що кілька монет типу «печатъ» — «спис із хрестом», перекарбовані з такої монети з твариною (Грималаускайте 2001; Грималаускайте 2006, с. 143—144).

З появою нових монет та введенням їх у науковий обіг з'явилися нові версії прочитання напису. Так, Є. Іванаускас прочитав легенду як «ОЛКНРА», що повинно було означати ім'я

Олександр (Вітовт), а монети датував 1393—1394 рр. Пізніше цей самий напис було прочитано як «ОЛКГИРД» (Ольгерд). В останній публікації, присвяченій таким монетам, зазначено, що сьогодні можна ідентифікувати лише чотири літери: «ОЛК» і «Р», але наведено аргументи на користь того, що монети карбовані саме Ольгердом в 1370—1377 рр. (Ремецас 2015, с. 254—255, 261).

Існує версія, що на частині монет присутнє наслідування трирядкової арабської легенди, серед яких слова: «султан», «хан», «бек» (Гулецький 2014, с. 18). Якоюсь мірою на користь раннього датування вказує вага частини монет (0,53—1,31 г) і якість (за результатами рентгено-флюоресцентного аналізу 4-х монет 758, 876, 934, 966 (Грималаускайте 2001, с. 120—122; № 7; Ремецас 2008, с. 133—134).

1925 р. до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка було передано скарб, знайдений у глиняному горщику в с. Василиця біля м. Черкаси (зараз околиця міста). До складу скарбу входило 59 золотоординських монет, 1 західноєвропейська та 51 жіноча прикраса. 52 монети і всі прикраси ідентифіковано й детально вивчено сучасними українськими дослідниками. Прикраси: сьюльгами (27) (пов'язуються з мордовським жіночим вбранням), персні (8), браслети (11), фібула (пов'язуються з мордовськими могильниками ХІV ст.), гудзик та скроневі кільця (2). Монети: Золота Орда, Джанібек (2), Бердібек (2), Кульна (1), Хизр (4), Абдуллах (14), Мухаммед-Буляк (15). Наслідування гюлістанських дирхемів Джанібєка 752/753 р. г.¹ (1351/1352—1352/1353) (типу віднесених до карбування Київського князівства) (11), не визначені наслідування джучидських дирхем другої половини ХІV ст. (2). Найдавніша монета скарбу — сарай-ал-джедідський дирхем 747 р. г. (1346/1347), наймолодші — дирхеми Мухаммеда-Буляка 777 р. г. (1375/1376). Відсутність монет Тохтамиша, а також Буляка 782 р. г. (1380/1381) дала підстави авторам публікації датувати скарб 1376—1380 рр. (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 118—119).

Серед невизначених наслідувань скарбу привертає увагу монета вагою 0,75 г (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 126, № AR 9319/21). На одному боці монети (майже на 2/3 пошкодженою зеленою патиною) важко однозначно визначити зображення, легенду (?). На іншому — «фіксується» частина зображення, поді-

¹ Тут і далі р. г. — роки за мусульманським літочисленням за календарем Гіджри.

бного до згаданих вище монет із чотирилапою твариною й плетінкою (рис. 1: 4). Причому монета дуже нагадує деякі відомі екземпляри з тонкою майже прямою лінією тулуба тварини (Грималаускайте 2001, с. 121, № 3, № 7; Ivanauskas 2009, s. 23—25). Якщо це так (?), то вказані монети можна датувати до 1380 р. і відносити до найдавніших литовських монет. Така сама тонка майже пряма лінія тулуба тварини фіксується й на деяких литовських монетах із портретом у короні. Дослідники намагаються відтворити послідовність випуску цих монет. До Кревської унії Ягайло карбує монети з наслідуванням ординських дирхемів та короновою особою, але східний мотив — лев із плетінкою — залишається (Гулецький 2014, с. 18).

Однак монета також може бути наслідуванням срібних золотоординських монет XIII ст. (Пырсов 2002, № 20/0168; Сингатуллина 2003, с. 138, № 74, 74а, с. 141, № 104—111; Сагдеева 2005, с. 14, № 60, с. 17—18, № 149—153) із зображенням лева під сонцем. Привертає увагу подібність зображення до відомого типу золотоординських мідних монет Узбека 1330-х рр. із зображеннями лева під половинним диском сонця, а особливо на їх наслідуваннях. У багатьох випадках сонце з трьома променями дуже стилізоване й нагадує частину плетінки (рис. 1: 6—7) (Фомичев 1981, № 14—38; Клоков, Лебедев 2000, с. 309, 316—317, 335; рис 3, № 12П).

Надзвичайно красномовно описав це зображення посол кастильського короля Руї Гонсалес де Клавихо, який в 1403—1406 рр. здійснив подорож до Самарканду. Ось його опис входу до найбільшого приміщення палацу Ак-Сарай в Кеше: «А над дверью посередине был изображен лев [на фоне] солнца, а по краям точно такие же изображения. Это был герб сеньора самаркандского. И хотя говорят, что этот дворец строился по приказу Тамурбека, я думаю, что его начал строить прежний сеньор Самарканте, так как этот герб, [изображающий] солнце и льва на нем, есть герб сеньора самаркандского, а герб Тамурбека — три круга..., и этот герб он приказал делать на всех монетах и на всех предметах... Эти три кружочка... встречаются и на царских печатях, и он приказывает [тем народам], которые облагаются данью, чтобы также ставили [этот знак] на своих монетах (виділення наше. — Г. К.)» (Клавихо 1990, с. 103, 185—186). На жаль, невідомо, хто й коли робив анонімні пули з дуже приблизними зображеннями типу «лев під сонцем» (Федоров-Давыдов 2003, с. 223—224, табл. XXXIV).

Безперечно, «лев під «плетінкою» і «лев під сонцем» — це зовсім різні зображення. Але в окремих випадках уже спотворені наслідування наслідувань могли сприйматися як одне зображення.

Привертає увагу срібна монета із зображенням тварини з довгими й гострими пазурами та довгим хвостом, на кінці якого проста чотирипелюсткова віньєтка (С. І. Чижов назвав її тамгою) і наслідуванням джучидської монети — на зворотному боці з Дроздовського скарбу (Чижов 1922, с. 64, 65, № 159, табл. VII). У сучасному дослідженні монета віднесена до карбування удільного князя Петра Дмитровича Дмитрієвського (1328—1429) (Гайдуков 2006, с. 267, № 82). А також монета із зображенням чотирилапої тварини над плетінкою віднесена до суздальського князя Василя Кирдяпи (1388—1392) (рис. 1: 10) (Федоров-Давыдов 1989, с. 51, № 431).

На згаданих вище литовських монетах із короновою особою й твариною «плетінка» — рівна й симетрична, має аналоги з таким зображенням на срібних і мідних монетах Золотої Орди та Північно-Східної Русі. На монетах із написом — на зворотному боці, часто не симетрична, помітно відрізняється від «плетінок» на золотоординських монетах.

«Плетінка» посідає центральне місце на одному з типів відомих монет київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (рис. 1: 9). Монети мають на одному боці зображення князівського знаку, на другому — плетінку, навколо різні модифікації імені князя Володимира. Тобто плетінка являє собою єдиний ординський елемент монети. Саме ця плетінка для багатьох істориків і нумізматів стала одним із аргументів на користь залежності українських земель від ханської влади в другій половині XIV ст. Причому плетінку часто називали *татарською тамгою*, *символом верховної влади хана* (Антонович 1878, с. 151—157; Болсуновский 1909, с. 8—9; Gumowski 1920, s. 68, 105), що підтримується низкою дослідників і в новітній час. «Наявність на них тамги («ордынського знаменія»)» виразно унаочнює обмеженість литовського сюзеренітету» (Русина 1998, с. 69—70; Александров, 2011, с. 102). І. Б. Греков вважав такі монети свідченням ординсько-литовського карбування та співробітництва з Ордою (Греков 1975, с. 166).

Хоча ще в XIX — на початку XX ст. було звернено увагу на те, що «плетінка» — це не тамга, а орнаментальний малюнок, «ornamentum monetale», що зустрічається на джучидських

дирхемах поряд із дійсною тамгою (Френ 1832, с. 7; Fraehnii 1826, s. 200, 272, 740; Лихачов, 1930, с. 98—99, 101—105, 108). Пізніше це підтримали й інші дослідники (Соболева 1970, с. 86; Котляр 1971, с. 52; Шабульдо 2006, с. 19). В окремих дослідженнях «плетінка» на київських монетах сприймається як орнаментальний малюнок, але вважається свідченням залежності київського князя від ханської влади: «Имеют орнаментальный рисунок плетенки, свидетельствующий о зависимости киевского князя от правителей Золотой Орды» (Кузьмин 2007, с. 688).

У сучасних дослідженнях це зображення називають віньєтками, «магічними вузлами», «вузлом щастя» та звертають увагу на його розповсюдженість в ільханському Ірані 1320-х рр., звідки воно поширилось і на монети Золотої Орди. Закріпившись в оформленні монет, карбованих столичними монетними дворами, це зображення разом із монетами потрапило до прикордонної смуги між Руссю, Литвою й Улусом Джучі. Звернено увагу на використання такого символу починаючи з енеоліту як результату контактів з індоіранськими племенами. Використання символу на джучидських монетах розглядається як поштовх для його відродження на територіях русько-ординського прикордоння (Хромов 2009, с. 179—182).

Привертає увагу помічена одним із дослідників подібність в оформленні київської монети з плетінкою до монет Абдуллаха (1363—1370) із позначенням карбування — м. Шехр Абд. Велика плетінка — у лінійному обідку, навкруги легенда (рис. 1: 8) (Гончаров 2015b, с. 2—4).

«Плетінки» часто зустрічаються на монетах Золотої Орди, іноді їх буває по 4, 5 і навіть 7 — на одній монеті (рис. 1, 12). Доволі часто зустрічаються по 2—3 «плетінки» на монетах Північно-Східної Русі XIV—XV ст. Одна велика «плетінка» у лінійному обідку фіксується серед матеріалу віднесеного до суздальського князя Дмитра Костянтиновича (1355—1383) (Федоров-Давыдов 1989, с. 39—40, № 399—403; Чижов 1922, № 129) (рис. 1: 11), а також монет із невизначеним місцем карбування (Гайдюков 2006, с. 271, № 100, 101). Але на золотоординських срібних монетах велика «плетінка» в обідку в центрі зображення, як на групі монет Абдуллаха, дійсно є нетиповим мотивом.

П. Савельєв описав таку монету без року, зазначивши, що навкруги плетінки міститься легенда: «карбування Янги-шегра» (Савельєв 2013, с. 303, № 529). С. О. Яніна віднашла у збірці Державного історичного музею

в Москві 15 таких монет, відзначила відмінний стиль в їхньому оформленні, але не погодилась із запропонованим прочитанням місця карбування (Яніна 1977, с. 199—200). У наш час висунуто припущення про існування монетного двору Абдуллаха на Кубані «Шехр Абд» (Хромов 2013). Досить велика плетінка (але не в обідку) також фіксується і з обох боків на монетах Абдуллаха, карбованих в Орді в 767 р. г. (1365/1366) (Сагдеева 2005, с. 39, № 338), що є нетиповим для срібних монет ханів 1360—1370-х рр., а також дирхемів Тохтамиша (1380—1395), на яких іноді маленькі плетінки з'являються на одному з боків монети.

В історіографії висувалися різні версії щодо локалізації центрів карбування монет Абдуллаха «Орду» і «Шехр ал-Джедід», як і на хронологічний перебіг подій у Мамаєвій Орді 1360-х рр. Проте писемні джерела свідчать, що після низки сутичок із заволзькими претендентами на владу 1362 р. один із найстарших монгольських емірів закріпився на західних землях Золотої Орди та «поставил ханом отрока из детей Узбека, по имени Абдуллах». Після поразки ординців на Синіх Водах Мамай приєднав до своїх володінь Подністров'я. Імовірно, він перетворив місто на Реуті (Старий Орхей) в столицю Абдуллаха, де почалося карбування монет від імені цього хана. Судячи з написів на монетах, місто називалося «Янги-Шехр» або «Шехр ал-Джедід», що з тюркської й арабської мови перекладається однаково — «Нове місто». При цьому «Орхей» пов'язуються з тюрксько-монгольським «урга» — ставкою правителя.

Протягом 1363—1365 рр. у місті випускалися срібні монети від імені Абдуллаха, після чого внаслідок певних обставин Мамаєва Орда з Абдуллахом покинула місто. Найбільша на території Золотої Орди мечеть (3000 м²) та інші будівлі залишилися незавершеними. Але на монетному дворі ще 4 роки випускалися міські мідні монети (Руссев 2016, с. 177). 766—770 р. г. (1364/1365—1368/1369) датуються монети Абдуллаха, карбовані в Орді, кочовій ставці хана (Федоров-Давыдов 1960, с. 109), чи місті на Нижньому Дніпрі (багато дослідників пов'язують його із Кучугурським городищем у Запорізькій обл.). Монети Абдуллаха складають значний відсоток у скарбах Південної й Середньої Наддніпряни. Вони фіксуються і серед окремих знахідок Середньої Наддніпряни.

В одному з поселень, розташованому за 6—7 км на південний захід від с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київ-

ської обл., у житлі, у шарі пожежі знайдено обпалений дирхем Абдуллаха, карбований у Янгі-Шехр в 1363—1365 рр. Наявність слідів потужної пожежі ще на кількох житлах поселення свідчать про масштабність акції, яка тут відбулася. Автори розкопок за цим дирхемом датували спалення поселення Комарівка на Переяславщині не раніше 60—70-х рр. XIV ст. З огляду на повну відсутність пізніших монет на пам'ятці (масово карбованих Мухаммеда-Буляка та Тохтамиша), не виключено, що пожежа й руйнування згаданого поселення відбулися в середині — другій половині 1360-х рр. Знахідка в горілому житлі може бути пов'язана з мешканцями поселення або ж, навпаки, із тими, хто його зруйнував та спалив. Речовий матеріал, виробничі комплекси вказують на належність поселення до осілого землеробського населення. Склад одночасного з поселенням могильника характеризується переважанням жіночих і дитячих кістяків (Беляєва, Кубишев 1995, с. 34, 39—40, 49—54, 87—88). Це може бути свідченням загибелі чоловічого населення десь в іншому місці.

Можливо, що з цими самими подіями пов'язана знахідка обгорілого азакського дирхема 766 р. г. (1364/1365) на поселенні Бучак на протилежному березі Дніпра (на інших золотоординських монетах із поселення не фіксувалися сліди пожежі) (Петрашенко 2005, с. 168—169). Тобто в 1360—1370-х рр. населення Середньої Наддніпрянщини добре знало монети Абдуллаха. Згадані вище нечисельні монети Абдуллаха з великою «плетінкою» в обідку, певно, становлять разовий випуск. Але вони також могли потрапляти і в Київ.

М. Гумовський вважав, що «плетінка»-тамга, була обумовлена угодою Ольгерда з татарами і київський князь виплачував данину такою монетою, але не довгий час, зважаючи на їх малу кількість. Припинення їх карбування він датував часом смерті Ольгерда 1377 р. чи вступу Ягайла на польській престол (1386 р.), коли залежність Володимира Ольгердовича від татар перервалася (Gumowski 1920, s. 70). Привертають увагу досить широкі метрологічні параметри в карбуванні монет цього типу. Більшість монет типу «княжий знак» — «плетінка» мають вагу 0,46—0,67 г. Дві монети з п'яти Соєницького скарбу цього типу мають вагу 0,27 (0,26) та 0,23 (0,22) г (надламана) (Болсуновський 1909, с. 8—9; Gumowski 1920, s. 64—70; Ильин 1940, с. 19; Соболева 1970, с. 82; Котляр 1971, с. 53). Можливо, що йдеться про кілька різночасових випусків із перервами, де останні

наслідують попередні, що не заперечує можливість запозичення з монет Абдуллаха, які, напевно, залишалися у князівський чи церковній скарбниці на час початку карбування монет цього типу. Аналіз скарбового матеріалу дозволяє датувати переважну частину київських монет із «плетінкою» не пізніше 1380-х рр.

На час Синьоводської кампанії 1362 р. та утвердження влади Ольгерда в Середній Наддніпрянщині, у Дністровсько-Дніпровському межиріччі існувала значна кількість золотоординських міст. На кількох пам'ятках зібрано чималі колекції золотоординських монет, знайдено скарби, які підтверджують існування значних золотоординських центрів ще з першої половини XIV ст. Крім мідних (міських) та срібних монет Узбека, Джанібєка та Бердібека, на пам'ятках знайдено монети ханів 60-х рр. XIV ст., а також європейська валюта цього часу — празькі гроші, що свідчить про надходження срібла із заходу та активне функціонування транзитних шляхів (Бокій, Козир 2005, с. 72—73, 78—79; Піворович 2008, с. 15—26; Боровик 2012, с. 92—93; Сиверс 1922, с. 21, № 60). Більшість їх концентрується в басейні Південного Бугу, біля гирла Дністра (Егоров 1985, с. 82—84, Єльніков 2008, с. 123—125). Розташоване на одній з найбільших і найзначніших європейських комунікацій між Львовом і Кримом, м. Сині Води ототожнюється із сучасною Торговицею в Кіровоградській обл. і з резиденцією ханського намісника Золотої Орди в першій половині — середині XIV ст. (Шабундо 2005, с. 17—19; Галенко 2005, с. 143—145). Опорні пункти шляху пов'язуються з містами на Південному Бузі та найважливішими бродами біля них (Егоров 1985, с. 83).

Функціонування значної комунікації передбачає наявність цілісної системи караван-сараїв із розвинутими товарно-грошовими відносинами, переміщенням значних грошових ресурсів. Тобто кампанія Ольгерда і Коріатовичів 1362 р. була спрямована до районів із розвинутим грошовим обігом. Міста, що протягом тривалого часу жили за нормами золотоординського права, активно користувалися мідними й срібними золотоординськими монетами. При значних прибутках золотоординської держави через надходження данини, військові походи та ін. основною статтею доходів вважаються митні збори (Кульпин 1998, с. 37). Саме контроль над найважливішими річковими й сухопутними комунікаціями забезпечував регулярними грошовими прибутками в умовах натурального господарства.

У багатьох місцях торгівлю вели переважно місцева ординська адміністрація та італійська купецька верхівка. Одні реалізовували товари, отримані у вигляді данини від навколишнього осілого населення чи прямого грабунку, інші вивозили ці товари за кордон. Значним стимулом для «монетизації», мабуть, слугувала работоргівля (Руссев 2016, с. 174). Привертають увагу також відомості про те, що в 1370-х рр. відсоток татар серед рабів у Флоренції, Венеції та Генуї становив 77—87 % (Руссев 1999, с. 119). Безперечно, що серед цих «татар» значна частина належить різноманітним етнічним групам степових і лісостепових районів України й Молдови.

В історіографії звернено увагу на те, що саме функціонування довгих і складних торговельних шляхів із переходом від однієї ріки до іншої із використанням дрібних річок і волоків майже завжди прискорювало створення державних структур із міцним апаратом влади (Кизилів 1984, с. 64).

Традиційно велику кількість наслідувань мідних і срібних золотоординських монет, що фіксуються з 1360—1370-х рр., пов'язують із руськими чи русько-литовськими князівствами. Але, напевно, їх виробництво зумовлене й гострою нестачею звичної і часто єдиної монети у забезпеченні ключових степових центрів на найважливіших річкових шляхах. Дослідники звертаються увагу на можливість отримання права карбування власної монети руськими князями й татарськими улус-беками з відповідними знаками чи тамгами разом із ярликами. Для литовсько-руських князівств це явище пов'язується з ім'ям Тохтамиша і датується 1380—1390 рр. Принесені ним правила в оформленні монет із Середньої Азії та прилеглих регіонів поширювались і на залежні від Орди князівства (Гончаров, Тростянский 2012, с. 129—132). Наводяться аргументи на користь того, що в Джучидів існувала градація у праві на карбування монети у відповідному металі: «... соблюдался определенный status quo: с именами и тамгами ханов чеканились серебряные монеты; с нишанами эмиров — только медные» (Гончаров 2015а, с. 97). Згідно з сучасними дослідженнями, царевичі-чингізиди за своїм статусом перебували вище за великих князів. Удільним князям відповідали нойони та еміри (Селезнев 2009, с. 8).

Питання, хто й коли виконував наслідування мідних пул, залишається дискусійним. Запропонована в XIX ст. версія про їх можливе карбування руськими відкидається сучасними

дослідниками (Клоков, Лебедев 2000, с. 309, 316—317, 335). Разом із тим наявність окремих символів, тамг різноманітної форми, імен емірів поряд з іменами правлячих ханів дозволяє ставити питання про можливість карбування монет окремими емірами (Гончаров 2015а, с. 94—95; Гончаров 2016, с. 45—47). Частина таких символів може пов'язуватися з певними етнічними групами чи родами в багатонаціональній Золотій Орді. Але особливо це може бути актуальним для 1360—1370-х рр., коли на монетах з'являються імена емірів територій (Френ 1832, с. 22; Почекаев 2009, с. 107), що за своєю площею, природними, людськими та грошовими ресурсами переважали окремі європейські країни з розвинутим монетним виробництвом.

Висувалося припущення, що монети карбували розбиті Ольгердом еміри Кутлуг-буга (в Солхаті) і Хаджи-бек (у Кирк-йері) (Гончаров 2016, с. 46). Мідні золотоординські монети типів із двоголовим орлом і квітковою розеткою 40—50-х рр. XIV ст. масово представлені в золотоординських центрах Побужжя й Подністров'я (Старий Орхей, Костешти, Торговиця, Балаклея). У поодиноких випадках вони відомі в містах Галичини й Поділля. 50—60-ми рр. XIV ст. датуються наслідування таких пул. Їх виготовлення — можливе в багатьох містах Золотої Орди, у тому числі в прикордонних із Кримом північно-західних областях (Клоков, Лебедев 2000, с. 331, 336; Лебедев, Смирнов 2005, с. 29).

В історіографії вже зверталася увага на певний зв'язок у зображеннях на пайцзі і золотоординських монетах (Иностранцев 1907—1908, с. 0179). Сама пайцза — золота, срібна, мідна дощечка визначеної форми, розміру й ваги — розглядається як посвідчення до ярлика, основного правовстановлювального документа в Золотій Орді (Почекаев 2009, с. 55). «Государь приказал. ... установитъ следующий порядок для выдачи пайз. Для султанов, воевод и меликов, чтобы делали большие, круглые пайзы и на них изображали тигровую голову и имя того человека, которому они выданы, и записывали в реестр... Для средних воевод и меликов... поменьше той, с особым узором» (Рашид-ад-Дин 1946, 277—278).

Золоту пайцзу з головою лева згадує Марко Поло в темника (очільника 10 000), золоту із левом сонцем і місяцем — у начальника ще більшого з'єднання. За хронікою Юаньши (1369 р.), «темник носил золотую пайцзу с изображением головы тигра. Верх пайцзы

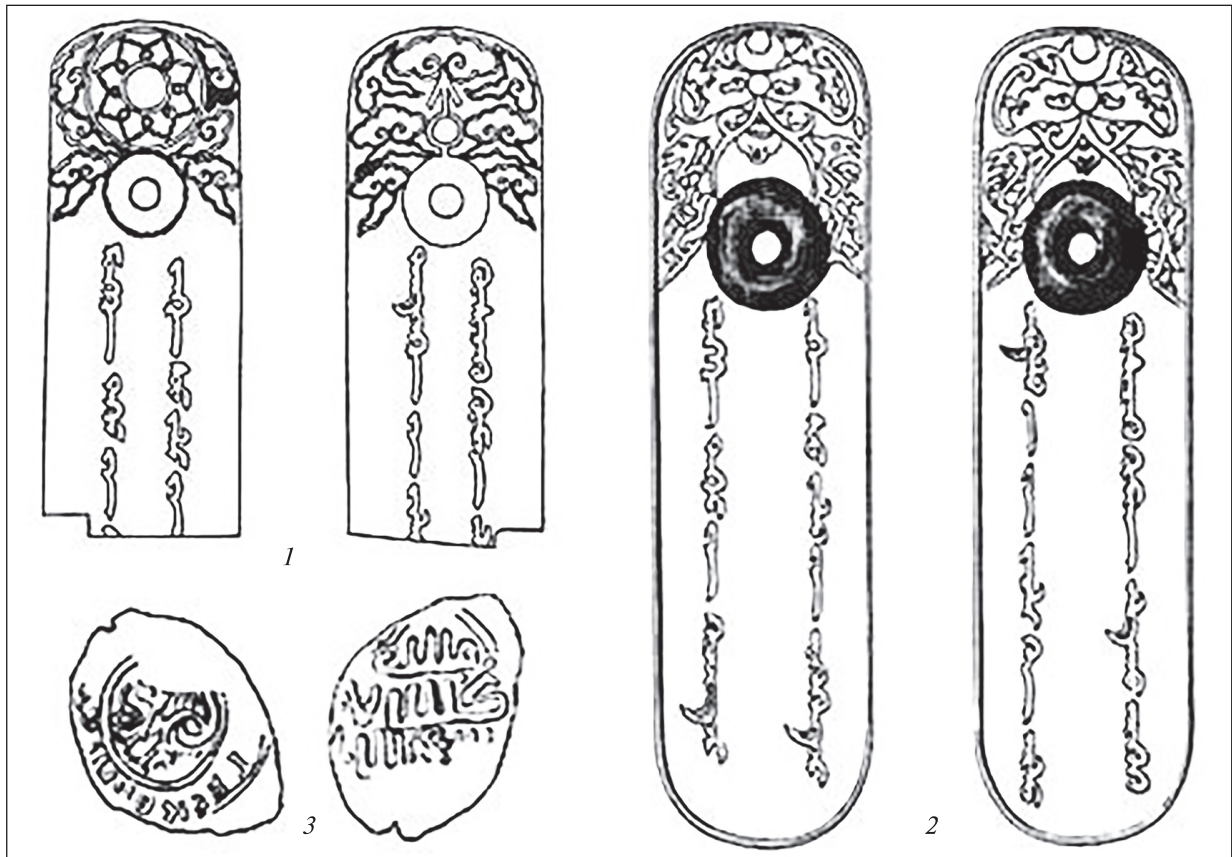

Рис. 2. Золотоординські пайци, суздальська монета та картуші золотоординських монет XIV ст.: 1 — пайца з ім'ям Токти (1290—1312) з «Татарського городища» біля Миколаївської слободи (знахідка 1890 р.; за: Спицин 1909, с. 135, № 5, 6); 2 — пайца з ім'ям Абдуллаха (1363—1370) з с. Грушівка, Катеринославської губ. (знахідка 1848 р.; за: Спицин 1909, с. 138, № 9, 10); 3 — монета суздальського князя Дмитра Костянтиновича (1355—1383) з драконом та наслідуванням (за: Федоров-Давыдов 1989, № 392)

Fig. 2. The Golden Horde paizas, Suzdal coin and cartouches of the Golden Horde coins of the 14th century: 1 — paiza with Toqta Khan name (1290—1312) from «Tatar hillfort», near Mykolaiv Sloboda (the find of 1890; after: Spitsyn 1909, p. 135, No. 5, 6); 2 — paiza with Abdallah Khan name (1363—1370) from Hrushivka village, Katerynoslav province (the find of the 1848; after: Spitsyn 1909, p. 138, Nos. 9, 10); 3 — coin of Suzdal prince Dmytro Kostiantynovych (1355—1383) with the dragon and the imitation (after: Fedorov-Davydov 1989, No. 392)

был в виде припавшего к земле тигра» (Почекаев 2009, с. 55). Такі «посвідчення» видавали й сучасники Ольгерда та його синів. 1845 р. в с. Грушівка Катеринославської губ. була знайдена срібна дощечка з визолоченими прикрасами та написом з ім'ям Абдули (Абдуллаха (?)) уйгурськими літерами (рис. 2: 2) (Банзаров 1850, с. 79, 93). Привертає увагу подібність в орнаментальному оформленні деяких збережених (безперечно, зберіглася та відома в науці лише крихітна частина тих пайцз, що видавалися. — Г. К.) пайцз із оформленням золотоординських монет. Так на пайцзі з ім'ям Токти (1290—1312) у центрі верхньої частини фіксується картуш у вигляді восьмипроменевої зірки, добре відомий за золотоординськими монетами (рис. 2: 1) (Сагдеева 2005, с. 45—46, № 388, 399, с. 458, № 485), а також різноманітні тварини, як це фіксується в оформленні пайцз (рис. 2: 2) та на моне-

тах (рис. 2: 3) (Федоров-Давыдов 1989, № 392; Саяускас 2008, рис. 7—9); Чижов 1922, № 76).

На якихось пайцзах могли бути й «плетінки». Як найважливіші елементи золотоординського права, ярлики, пайцзи й монети були добре відомі на Русі. Добре знав і напевно стикався з ними й Ольгерд на Вітебщині та Смоленщині ще в першій половині XIV ст., а також інші литовські та литовсько-руські князі. Тому версія про зображення драконів на одному з типів найдавніших литовських монет (Саяускас 2008, с. 68—69) видається цілком можливою.

Традиційно поява чисельних срібних наслідувань джучидських монет у Східній Європі в 1370—1380-х рр. пов'язується з руськими й литовсько-руськими князівствами. Унаслідок активних дій на Сході й Півдні після 1362 р. величезна кількість різноманітних улусних беків та емірів у басейнах річок Дністра, Півден-

ного Бугу та Дніпра опинилися під владою чи впливом Ольгерда. Державних утворень різного рівня, етнічного й конфесійного складу, що протягом значного часу жили за нормами золотоординського права, користувалися ярликами, пайцзами, тамгами, джучидськими монетами тих чи інших типів і, напевно, випускали та користувалися наслідуваннями добре відомих золотоординських монет.

У сучасних дослідженнях звертається увага на те, що серед ярликів можуть бути документи, які водночас надавали право завідування монетними дворами (Абзалов 2011 с. 196). Відомі ярлики, видані генуезьким купцем. На прямий зв'язок між монетами та ярликами вказують відповідні легенди на монетах: «по приказу (ярлыку)» (на монетах Пулад-Тимура 768 р. г. (1366/1367). Можливо, саме з ярликом покійного хана Джанібєка (*що надавав право й монетного карбування*) пов'язане розміщення його імені на таких монетах Пулад-Тимура 768 р. г. (Федоров-Давыдов 2003, с. 27—28). До наших днів зберіглося лише кілька ярликів в оригіналі (Курат 2014, с. 24—25). Дуже крихітна їх частина зберіглася в пізніших перекладах.

У Посольському приказі ще на початку XVI ст. зберігалися ханські документи, надані князям Північно-Східної Русі, але вони: «так изветшали по языку и письму, что...не могли читать их...», «...ящик 148-й, а в нем дефтери старые от Батия и от иных царей, переводу им нет, никто перевести не умеет» (Бережков 1894, с. 2). Дослідники розділяють власне ярлики і дефтери — списки з походжень з областей, міст, але в XVI ст. їх, напевно, не розрізняли. За системою оформлення печатки на ярликах (Курат 2014, с. 40) нагадують деякі золотоординські монети, зокрема маджарські дирхеми 1370-х рр. (Савельев 2013, с. 54, табл. 20). На такий зв'язок вказують і чисельні руські, литовські й литовсько-руські монети, що містять з одного боку слово «печатъ» та окремі символи, елементи, наслідування легенд джучидських монет синхронних чи давно померлих ханів.

Напевно, що саме існування багатьох кочівницьких утворень було можливим за умови контролю значної ділянки шляху на великих ріках та переправах і містах на них. І не випадково монетні двори Абдуллаха (Шехрал-Джедід, Орда, Азак) близько середини 1360-х рр. виникають на таких шляхах і ріках. Грамота короля Угорщини 1368 р. про торгові пільги купцям *землі Деметрія*, князя татарського (пов'язується з одним із емірів, розби-

тим Ольгердом 1362 р.), свідчить про її розташування східніше місця впадіння Серету в Дунай.

На Волзі 1361 р. Булат-Тимур: «отнял бо Волжский путь» і захопив Булгар (Кизилов 1984, с. 118). Боротьба за шляхи та прибутки з них значно загострилася з початком великої зам'ятні. Перемога Ольгерда 1362 р. усунула три найбільші кочівницькі угруповання, але, безперечно, не могла знищити всіх степових володарів України.

Реальне становище на багатьох річках Східної Європи зафіксоване у відомому описі подорожі Ігнатія Смольніна по Дону 1389 р.: «В среду минухом Великую Луку и Сарыхочзин влус и оттоле нача ны страх одержжати, яко внидохом в землю языка Исмальтскаго. В четверток минухом Бекъбулатов улус, в пяток минухом Черленыи горы в неделю слепого минухом Акбусин влус...» (ред. Прокофьев 1984, с. 100). Такі самі улуси, що перебували під впливом чи владою Ольгерда, Мамаю або проводили власну незалежну політику знаходились і в басейнах Дніпра, Південного Бугу та Дністра. Імовірно, саме на одного з таких улусних беків — Темеря, Литва (один чи кілька південно-західних литовських князів) ходила восени 1374 р. Улітку 1395 р. десь у районі Києва — на лівому березі знаходилась область ординського князя Бек-Ярика, а на правому — улус Хурмудая, що ворогували між собою (Шабульдо 1987, с. 112—113, 143—144).

Одним із найприбутковіших податків, який було введено з початком монгольського володарювання у Східній Європі, вважається тамга. За джерелами кінця XIV ст., тамгу вираховують у 3 % від суми товарів: «А тамги и осминечего от рубля алтын» (Осокин 1850, с. 97). Існує версія, що тамга бралася тільки з товарів, на які накладалося тавро, печатка (Гагемейстер 1833, с. 78). Для слова «тамга» наводять 5 основних значень: «тавро, знак, що накладався на коней і інших тварин», «тавро з дерева на хлібних магазинах»; «тавро, проба на сріблі та золоті»; «мито, що збиралося з купців та переїжджих (подарувати таке мито, значить не вилучати його)»; «гербова печатка червоного чи синього кольору, умовний знак на грамотах і листах замість підпису чи печатки» (Будагов 1869, с. 729—730).

Печатки монгольською і тюркською мовами позначалась терміном «*tamya*». Назва посади «тамгачі» перекладається як «людина, що завідує печаткою чи зберігає печатки». Нерідко тамгачі поєднував кілька посад, зокрема ві-

дав і збором тамги (Абзалов 2011, с. 202, 33). Первісно тамга — це тавро, яке монгольські чиновники ставили на продукцію ремісників; пізніше вона стала означати податок із купців та ремісників. У російському праві імперського періоду тамга трансформувалась у митний податок (тамга — таможня). Але на початкових етапах монгольське податкове право диференційовано підходило до різних народів держави Чингізидів (Андреев 2016, с. 106—107). Г. В. Вернадський вважав, що головним джерелом прибутків із Новгороду була саме тамга, а не данина (Вернадский 2000, с. 166). Сучасні дослідники називають тамгу найважливішим податком Золотої Орди, «тамга» — «податок з обороту».

В італійських документах у значенні «тамга», «печать» застосовано латинське слово «*bullā*» чи італійське «*bolla*». Але «тамга» — «податок з обороту» перекладається, як правило, словом «*com(m)ercium*» («*comerclo*», «*comercium*»). Тільки один раз «*tamḡa*» залишається без перекладу: «*elli debia pagar de tamoga II. Per C. e non pluū*» — «они должны платитъ 3 процента тамги, а не больше» (1356 р.) (Вашари 2001, с. 202). Але, напевно, у різних частинах величезної поліетнічної Золотої Орди це слово мало кілька основних смислових навантажень (різних відтінків), мало свою специфіку (особливо в степу, містах, міжкнязівських відносинах, у фінансово-податковій і монетній системах).

Г. В. Вернадський звернув увагу, що в монгольській і тюркській мовах термін «тамга» позначав емблему, особливо емблему клану, якою мітили коней та інші види власності, які належали клану. Як емблема адміністрації тамга асоціювалася з малюнком на печатці, а пізніше і з самою печаткою, особливо на речах, що надходили через податки. Основний податок із міст він пов'язує з тамгою (Вернадский 2000, с. 160, 166). З огляду на те, що в тюркських мовах тамга означає податок, знак — печатку, митну пломбу, тавро на худобі, зокрема на конях, але й засічку, зарубку й пробу на сріблі та золоті (ред. Тенишев 2001, с. 330), визначена емблема (печатка) на різних речах (у тому числі й монетах) могла бути підставою для податкового обкладання. У цьому контексті надання права карбування монети з емблемами родів чи кланів окремим емірам чи князям означало й визначення податку.

В іранських монголів термін «тамга» використовувався в різних значеннях і означав ліцензію на торгівлю, мітку про якість това-

ру, дорожню повинність, транзитний податок (Бабаян 1969, с. 267—268). З початку XV ст. збереглися відомості про збір «тамги» і на землях, підвладних Вітовтові, зокрема на р. Дністер. «...поидохоми въ поле татарское і идохоми 50 миль дорогою татарскою, ежъ зовется: на великии доли, и обретохоми реку велику поди Митеревыми Кышинами, ежъ зовется Нестръ; тут бяше перевозъ и порубежье волоское. Объ ону страну Волохове перевозъ емлють, а о сю страну великаго князя Витофтовы и тамгу емлють и темъ ся обои делятъ» (Хоженіе инока Зосими 1889, с. 2).

Із часів Х. Френа частина дослідників ставила знак рівності між словами «деньга» і «тамга» (Арцибашев 1824, с. 116; Булаховский 1958, с. 32). Сам Х. Френ наводить дві етимології слова «деньги»: 1) < тат. *тамга*, 2) < тат. *данг*, *денг* < перс. «*dang*» (цит. За Добродомов 1981, с. 92). Перше заперечують більшість мовознавців: «Устарело мнение К.М. Френа...и Миклошича, которые усматривали в деньга слово, близкое тюрк. *tamga*. *damga* «метка, штампель» (Фасмер 1986, с. 499; Шипова 1976, с. 119; Добродомов 1981, с. 92; Абдуллоев 2016, с. 21).

Із самого початку вивчення золотоординської нумізматики основну грошову одиницю цієї держави називали «дирхем». Нові матеріали дозволяють говорити, що «в XIV ст. золотоординські срібні монети називались «денг» (денги) (Гончаров 2002, с. 156—157). Хоча в різних регіонах багатонаціональної і багатомовної держави назва основного номіналу могла по-різному вимовлятися й сприйматися. Але денги були добре відомі на Русі, зокрема як срібні монети взагалі. «...Тую емлют на всяком человеци по *дензе сребърне*, а первое оу врат церковных емлють на всяком 7 златых», — засвідчив архимандрит Аграфеній, розповідаючи про свої відвідання церков біля гробу Господнього в Єрусалимі близько 1370 р. (Хождение архимандрита Агрефеня 1896, с. 7).

В умовах натурального господарства податок-тамга міг бути зібраний у реальній монеті лише одного номіналу — золотоординському дирхеми, що міг асоціюватися зі шматочком срібла з відповідною печаткою, тавром, монетою із незрозумілими літерами та добре знайомою «плетінкою». У реальному житті тамга (податок), тамга (зображення, тавро на сріблі) та сама монета (денга із зображенням, тавром, незрозумілими літерами чи символами) — могли збігатися. І думка, висловлена Х. Френом 1815 р., видається не такою вже безпідставною.

Варто зауважити, що монети з «плетінками» (віньєтками) асоціювалися з грошима, що мали стабільну вагу й пробу, користувалися довірою населення (Гончаров 2015b, с. 3), що, певно, мало неабияке значення в 1360—1370-х рр. Хоча тамга і «плетінка» на монетах — це зовсім різні речі. Адже дійсно, «слово «тамга» имеет много определенных, но суть их сводится к одному — это знак собственности, государственной или частной» (Сингатуллина 1998, с. 68).

Саме данина з підкорених народів була найважливішою складовою монгольського володарювання. Під час великої зам'ятні 1360—1370 рр. данина постає в значно зменшеній кількості, ніж це було раніше, під час 40-річної «тишини великої» за Узбека. Коли князі, крім вилучення величезних людських, природних та грошових ресурсів на користь ханської влади, зберігали *чи не єдине право — «нав ниц перед ханом, произнести: «На все есмь готов»* (Руссев 2016, с. 174). Напевно, що, намагаючись здобути певні преференції, підкупити ханську владу, князі нерідко надсилали в Орду срібло з великими надлишками. Тому на Сході склалося уявлення про надзвичайно багату покладами срібла Русь, хоч насправді їх не було зовсім (Камалов 2016, с. 133).

Ординські хани домагаються збільшення данини, повернення до норм доби Узбека та Джанібека, що, ймовірно, стало причиною багатьох конфліктів. Із татарською даниною, її основними нормами, обсягом, формами (що визначалися відповідними правовими засадами, документами, ярликами) були знайомі також литовські князі, особливо на прикордонних територіях. Як зазначив автор Густинського літопису, коментуючи розгром трьох монгольських орд Ольгердом на Синіх Водах: «...им же отци его дань даяху» (ПСРЛ 1843, с. 350).

Згадки про посольство до Литви 1365 р., залучення татарських загонів проти Ордену 1370 р. трактуються як відновлення сюзеренітету Орди (Александров 2011, с. 101). Але жодне джерело не згадує про якісь виплати ординцям у 1360—1370-х рр. Частина дослідників посилаються на ярлик Тохтамиша Ягайлові 1393 р., в уйгурській редакції якого зафіксована жорстка вимога: «З підданих нам волостей, зібравши виходи, вручи ідучим послам для доставки в казну». Але цей лист Тохтамиша — офіційна реакція верхівки Золотої Орди на приєднання частини колишніх золотоординських земель до Великого князівства Литовського, констатація невизнання цього ханською владою. Тобто зо-

лотоординська сторона вимагала повернення до тих економічних і політичних відносин, які існували на цих територіях за Узбека і Джанібека (Шабульдо 2005, с. 110—112). У північно-східній Русі 1382 р. монголам удалося нав'язати данницьку залежність у значно більших розмірах, ніж це було в 1360—1370-х рр. Такі спроби стосувалися і литовських, і литовсько-руських князів (згадка про посольство Ягайла до Орди влітку 1382 р., мабуть, позитивна за формою і негативна за змістом) (Шабульдо 2005, с. 115).

Згадку про обмін посольствами між Тохтамишем та Ягайлом на початку 80-х рр. XIV ст. в ярлику 1393 р. дослідники вважають свідченням існування ярлика 1381 р. та визнанням Ягайлом верховної влади Тохтамиша над собою. «...Как мы воссели на великое место, Мы посылали прежде послов под предводительством Кутлу Буги и Хасана и ты тогда же посылаи к нам своих челобитчиков» (Греков, Якубовский 1950, с. 323—324; Греков 1975, с. 149, 153). Але наявні джерела не дають підстав для такого потрактування. Інакше Тохтамиш не мав би потреби повертатися до цього 1393 р. (Шабульдо 2005, с. 115). Тому мова, напевно, йшла про звичайний обмін посольствами, хоч і мала на увазі якісь політичні чи економічні домовленості.

Однак можливості й ресурси Мамає (а тим більше заволзьких ханів) і Тохтамиша з одного боку та Ольгерда і Ягайла з іншого важко порівняти. сучасні дослідники заперечують (Почекаев 2013, с. 108) аргументовану версію про існування ярлика Абдуллаха, виданого на початку 1360-х рр. Ольгердові (Шабульдо 2005). Сам ярлик не означав відновлення данницьких стосунків, але згадка в кількох ярликах XV—XVI ст. про час: «*почонши от великого князя Олжигурьда*» (Шабульдо 2005, с. 118, 119), а також близьке та тривале сусідство цих двох правителів, не могли б оминати домовленостей насамперед у податково-митній сфері.

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що до ярликів можна віднести близько 10 типів документів (Абзалов 2011, с. 116, 196). Тому важко уявити майже 20-літнє сусідство двох наймогутніших державних утворень Східної Європи — Мамаєвої Орди і Великого князівства Литовського — без угод і договорів. Проте це не означало відновлення якихось данницьких відносин за життя Ольгерда. Хоч і навряд чи могло обійтися без військових конфліктів за територіальні, людські й грошові ресурси чи разових контрибуцій тощо, враховуючи сусідство таких потужних суперників.

Неодмінним атрибутом привілеїв, що з другої половини XV ст. перетворився на відшліфовану формулу, стало: «*Мы старины не рушаем, а новины не вводим*», із посиланнями на норми попередніх князів аж до Вітовта». Причому розуміння «старини» стосувалося насамперед фінансово-митних відносин. «*А о мыта...где би здавна не бывали за предков наших...тепер непо-требе воеводам н(а)шим мыт новых вставляти*» (1507 р.). (Ващук 2009, с. 33, 125—126). Окремі положення київської уставної грамоти початку XVI ст. можна умовно віднести до найперших угод київського боярства з литовськими князями часів Гедиміна й Ольгерда (Шабульдо 1987, с. 81—82). Боярство, що тривалий час жило за нормами золотоординського права, сплачувало податки, у тому числі і в сріблі, чи не єдиною доступною формою якого був золотоординський дирхем.

Як і Русь, Литва не мала власних покладів срібла, й джерелом для власного карбування могла бути іноземна монета (або злитки). Однак усі шляхи й джерела в отриманні срібла із Заходу чи Північного Заходу значно поступалися запасам джучидської монети, що залишилися й надходила на приєднаних територіях русько-литовських князівств. Дослідники відзначають, що монетний фонд монгольської держави щорічно обновлявся на 10 %, тобто на 15 млн. монет, для яких було потрібно близько 18 т срібла (Пономарев 2005, с. 47). Велике значення мали й разові надходження у результаті військових кампаній на Заході та Сході, але вони також значно поступалися регулярним податковим зборам — насамперед із приєднаних слов'янських земель, що складала 9/10 території Литовсько-Руської держави (Шабульдо 1987, с. 92) і на яких джучидський дирхем був чи не єдиною монетною формою грошових розрахунків, а головне — у виплаті данини. Це були монети із незрозумілими арабськими написами, але легко впізнаваними за характерною «плетінкою» на них.

Колосальний масштаб карбування високоякісної, стабільної і конвертованої джучидської монети був не тільки одним із факторів економічної й політичної сили величезної держави — Золотої Орди. Випущені ще в першій половині XIV ст. і збережені в чисельних князівських, церковних, боярських скарбницях та купецьких капіталах, вони слугували найважливішим джерелом в обслуговуванні митної й податкової систем значних територій. Скарбовий матеріал України засвідчує їх дуже значну й постійну присутність до початку 1390-х рр.

Карбування наслідувань литовських і литовсько-руських монет із «плетінкою» добре узгоджуються з економічними й політичними реаліями середини-другої половини XIV ст.

Свого часу В. Л. Янін, аналізуючи початки власного карбування у Північно-Східній Русі, звернув увагу на те, що для успішного відновлення монетного виробництва необхідно було, щоб це одночасно почалося в багатьох князівствах, які мали сконцентровані запаси чи могли їх швидко акумулювати, була необхідна потужна економічна «обособленість» регіону. Створена монголами розвинута податкова система збору данини — «виходу» у разі переходу необхідних інститутів до великих князів дозволяла їм бути розпорядниками величезних прибутків і була передмовою налагодження власного монетного виробництва (Янін 1969, с. 319—320). Це саме може бути справедливим і для руських князівств, що протягом тривалого часу збирали данину для відправки до ханської скарбниці, але в 1360—1370-х рр. опинилися під владою Гедиміновичів.

Деякі литовські дослідники зауважують, що і в самій Литві ще до прийняття християнства існував податок у сріблі, і з диму чи сохи він міг становити 6—12 грошів. Для збору цього податку потрібні були дрібні гроші, а не злитки (Tegeckas 2002, s. 61). Інші зауважують, що скарби рубленого срібла й знахідки фрагментів злитків засвідчують протилежне (Грималаскайте 2006, с. 154). Певно, що дрібні монети, рублене срібло та фрагменти злитків указують на зовсім різні рівні та етапи платежів. Для більшої частини слов'янських земель, що опинилися у складі ВКЛ у середині — на початку другої половини XIV ст., навіть в умовах натурального господарства саме джучидська монета була головним засобом платежу. Державною повинністю, успадкованою ще з глибокої давнини й трансформованою в період монгольського володарювання, була данина. Дослідники зазначають, що розмір данини з XIII і до кінця XV ст. у Північно-Східній Русі залишався незмінним і дорівнював «полугривні» з сохи. За документами XV ст. прибуток двора становив приблизно 140 пудів хліба чи 360 денег, і щоб отримати полтину (100 денег), потрібно було продати 38,5 пудів хліба (Шапіро 1987, с. 96, 209—210). Інші приймають таку цифру данини для золотоординського часу — полтину, приблизно з 20 людей (Камалов 2016, с. 133; Вернадский 2000, с. 165—166).

Сучасний стан джерельної бази не дає можливості однозначно визначити емітентів най-

перших литовських монет і точні дати їх виробництва, але водночас дозволяє стверджувати, що в 1370-х рр. у найбільших центрах князівства за Ольгерда, Кейстута, старших Ольгердовичів, напевно, здійснювалося власне монетне виробництво, й монети з «плетінками» могли належати до таких. Спрямовані на забезпечення платежів відносно невеликої локальної території, вони рідко потрапляли далеко від місць їх карбування. Виробництво диктувалося фінансовими потребами й можливостями виконання платіжної функції, які неможливо було здійснити іншими засобами. Величезне значення мали православні храми як центри накопичення й зберігання значних грошових ресурсів. Існує версія, що зображення одного з найдавніших типів литовських монет — «спис із хрестом» — був символом київського митрополита, як спрощений варіант атрибутів Архангела Михаїла, чи київської митрополії взагалі. Тому Ольгерд на знак призначення особливого митрополита 1376 р. розпочав карбування монет із таким символом (Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 30).

Можна сперечатися з приводу пояснення самого символу київського митрополита XIV ст. Але згадані автори, безперечно, мають рацію, наголошуючи на можливому зв'язку найперших литовських монет із церковними ієрархами. Карбування власної монети в Європі церковними феодалами різного рівня в цей час було надзвичайно поширеним явищем. Такі монети карбувалися і в Прибалтиці. У XIV ст. у складі Литовсько-Руської держави опинилася величезна кількість православних храмів з успадкованою функцією збереження мір та ваг, а також можливостями накопичення значних грошових ресурсів у злитках і монетах.

Монети випускались епізодично, насамперед під якусь конкретну ціль, разові платежі

чи податки. Ще в XV—XVI ст. у багатьох місцях Великого князівства Литовського і Руського переважала данина натуральними продуктами, але грошима сплачували різноманітні «доплатки», за сам збір данини та у зв'язку із змінами у чисельності податкового населення (Ефименко 1903, с. 114—115). Можливо, символіка найдавніших литовських монет була зумовлена обслуговуванням якогось конкретного платежу, початки якого сягали ще часів золотоординського володарювання і збиралися в золотоординській монеті. Не виключено, що насамперед брався до уваги саме збір тамги, як одного з небагатьох податків, що вилучався у грошовій формі. Значний прибуток князівській владі давала переробка ординського срібла на власні монети, що також могло відбитися на оформленні монет. Наприклад, перекарбування якісної іноземної монети на російську в Північно-Східній Русі XVI—XVII ст. давало щонайменше 8,5 % прибутку (Мельникова 1989, с. 35).

На частині литовських і литовсько-руських монет «плетінка» залишалася як простий і зрозумілий символ зв'язку з конвертованою джучидською монетою, із грошовим податком, який довгий час збирався в єдиній формі — джучидському дирхеми. Як васали литовського монарха, удільні князі, крім зобов'язання «служить верно...» та в разі потреби надавати військову допомогу, також повинні були виплачувати щорічну данину — «полетное» (Шабульдо 1987, с. 94). Оформлення срібних золотоординських дирхемів указує на джерело для карбування найперших литовських монет, а також на територію, звідки надходило таке необхідне для держави срібло в монеті — міста й шляхи в басейнах Дніпра, Південного Бугу та Дністра, що після 1362 р. опинилися під контролем Ольгерда та його синів і племінників.

Абзалов, Л. Ф. 2011. *Ханские писцы. Из истории становления и развития канцелярской службы ханов Золотой Орды*. Казань: Издательство «Яз».

Александров, М. М. 2011. Великое княжество Литовское и Орда. *Актуальные проблемы отечественной истории*. Серия История. Политология. Экономика. Информатика, 19 (114), 20, с. 99-105.

Андреев, Н. Ю. Влияние налогового права монгольской империи на русское государство и право. *Вестник Воронежского Государственного университета*. Серия: Право, 2, с. 104-109.

Антонович, В. Б. 1878. О новонайденных серебряных монетах с именам Владимира. *Труды III Археологического съезда*. Т. II, с. 151-157.

Арцибашев, Н. О. 1824. О древних Руских деньгах. *Записки и труды Общества истории в Императорском Московском университете*, с. 116-123.

Бабаян, Л. О. 1969. *Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках*. Москва.

Банзаров, Д. 1850. Пайзе или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов. *Записки Санктпетербургского археологическо-нумизматического общества*, II, 1, с. 72-98.

Барейша, Ю. 2010. Об одной уникальной монете Великого княжества Литовского. В: Grimalauskaitė, D., Deveikienė, N., Sinčiuk, I. (ред.). *Международная нумизматическая конференция посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26–28 апреля 2006 г.*, Вильнюс: Национальный музей Литвы, с. 201-209.

Бахрушин, С. В. (ред.). 1950. *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XV вв.* Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.

Бережков, М. 1894. *Крымские шертные грамоты*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

- Беляева, С. О., Кубишев, А. И. 1995. *Поселения Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст.* Київ: Наукова думка.
- Бокій, Н., Козир, І. 2005. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 41–83.
- Боровик, Т. Д. 2012. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині. *Археологія*, 4, с. 91–94.
- Будагов, Л. 1869. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*. С-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- Булаховский, Л. А. 1958. *Исторический комментарий к русскому литературному языку*. Киев: Государственное учебно-педагогическое издательство «Радянська школа».
- Вашари, И. 2001. Жалованные грамоты Джучиева Улуса, данные итальянским городам Кафа и Тана. В: Усманов, М. А. (ред.). *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556*. Казань, с. 193–206.
- Вашук, Д. 2009. «Абхьмо держали ихь подль права ихь земльи». (*Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.*). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Вернадский, Г. В. 2000. *Монголы и Русь*. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html1953>
- Волкайте-Куликаускене, Р., Лухтан, А. 1981. Редкие монеты из Восточной Литвы. *Советская археология*, 4, с. 265–270.
- Гагемейстер, Ю. А. 1833. *Розыскания о финансах Древней России*. Санктпетербург: При Императорской Академии Наук.
- Гайдуков, П. Г. 2006. Русские полуденги, четверетцы и полушки. Москва: Палеограф.
- Галенко, О. 2005. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України, с. 129–159.
- Гончаров, Е. Ю. 2002. Что такое золотордынские денги и откуда взялись русские «денги». В: Мельникова, А. С. *Десятая Всероссийская Нумизматическая конференция. Псков 15–20 апреля 2002 г. Тезисы докладов и сообщений*. Москва: Государственный Исторический музей, с. 155–157.
- Гончаров, Е. Ю. 2015а. Тамги эмиров на пулах улуса джучидов XIV–XV вв. (Постановка вопроса). В: Захаров, Е. В. (ред.). *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2015 года*. Москва: Государственный исторический музей, с. 93–97.
- Гончаров, Е. Ю. 2015б. Путь денег: Иран – Золотая Орда – Русь (XIV–XV вв.). *Деньги и кредит*, 2, с. 1–4.
- Гончаров, Е. Ю. 2016. Новые типы пулов 760-х г.х. Сырдарья и Крым. В: Захаров, Е. В. (ред.). *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2015 года*. Москва: Государственный исторический музей, с. 43–47.
- Гончаров, Е. Ю., Тростянский, О. В. 2012. Знаки собственности на монетах литовско-русского пограничья. Причины появления. В: *Международная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. Вильнюс, 23–25 мая 2012 г.* Вильнюс: Национальный музей Литвы, 2012, с. 129–132.
- Греков, И. Б. 1975. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.)*. Москва: Наука.
- Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю. 1950. *Золотая Орда и ее падение*. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.
- Григорьев, В. В. 1850. Описание клада из золотоординских монет, найденного близ развалин Сарая. *Записки Археологическо-нумизматического общества*. Т. II (1), с. 1–63.
- Грималаускайте, Д. 2001. Монеты Великого княжества Литовского конца XIV в. со зверем и легендой. В: Калинин, В. А. *Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород 16–21 апреля 2001 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 120–123.
- Грималаускайте, Д. 2006. Монеты Великого княжества Литовского в свете Новых открытий: Литва (конец XX–начало XXI в.). В: Зайцев, В. В. *Средневековая нумизматика Восточной Европы. Нумизматический сборник*. Москва: Древнехранилище, 1, с. 137–161.
- Гулецкий, Д. 2014. К вопросу о заимствовании мотивов оформления средневековых монет в Восточной Европе, *Банкаўскі веснік, сакавік*, с. 18–19.
- Гулецькі, Д., Грамыка, А., Крываручка, А. 2007. *Манеты Беларусі (да 1707 года)*. Изрой-Magduclit. Мінск: І. П Логвінаў, 2007.
- Добродомов, И. Г. 1981. Из истории изучения тюркизов русского языка. *Тюркологический сборник*. Москва: Наука, с. 90–108.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.
- Ефименко, А. 1903. Литовско-русские данники и их дани. *Журнал Министерства народного просвещения, СССХХХV*, январь, с. 106–119.
- Ельников, М. 2008. *Золотоординські часи на українських землях*. Київ: Наш час.
- Зразюк, З. А., Строкова, Л. В., Хромов, К. К. 2007. Монетно-вещевой клад третьей четверти XIV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв.* Ч. II. Киев: Купола, с. 118–127.
- Зразюк, З., Хромов, К. 2007. Борщевский клад. В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв.* Ч. II. Киев: Купола, с. 99–117.
- Иванукас, Э. 2010. Проволочные монеты Великого княжества Литовского 14–15 веков: новые находки. В: Grimalauskiatė, D., Deveikienė, N., Sinčūk, I. (ред.). *Международная нумизматическая конференция посвященная 150 – летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26–28 апреля 2006 г.* Вильнюс: Национальный музей Литвы, с. 195–200.
- Ильин, А. А. 1940. *Классификация русских удельных монет*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Иностранцев, К. 1907–1908. К вопросу «о басме». *Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества, XVIII*, с. 0172–0179.
- Камалов, И. 2016. *Золотая Орда и русский улус (татарское влияние на Россию)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани.
- Каштанов, С. М. 1988. *Финансы средневековой Руси*. Москва: Наука. Кизилов, Ю. А. 1984. *Земли и народы России в XIII–XV вв.* Москва.
- Клавиho, Руи Гонсалес де. 1990. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406)*. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы.
- Клоков, В. Б., Лебедев, В. П. 2000. Джучидские монеты с Водянского городища. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 1, Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, с. 303–344.
- Котляр, Н. Ф. 1971. Монеты Владимира Ольгердовича. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, с. 42–67.
- Кузьмин, А. В. 2007. Владимир (Василий) Ольгердович. В: Патриарх Московский и всея Руси Кирилл (ред.).

Православная Энциклопедия: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», с. 688-690.

Кульпин, Э. С. 1998. *Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства)*. Социоестественная история. Генезис кризисов природы и общества в России, XI. Москва: Издательство Московский лицей.

Курат, А. К. 2014. *Собрание сочинений. Книга I. Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея дворца Топканы*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Лебедев, В., Клоков, В. 2001. Монеты с юго-восточных окраин Сарая. *Татар археологиясе*, 1–2 (8–9), с. 19-46.

Лебедев, В. П., Смирнов, В. В. 2005. Новосарайские пулы с цветочной розеткой из Крыма и Азова. В: Петров, П. Н. (ред.). *Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков. Труды III международной нумизматической конференции*. Старый Крым, 3–9 октября 2004. Москва: Нумизматическая литература, с. 24-30.

Лихачев, Н. П. 1930. *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*. Труды Музея палеографии АН СССР, 2.

Мельникова, А. С. 1989. *Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого*. Москва: Финансы и статистика.

Михалевский, Р. И. 1948. *Очерки истории денег и денежного обращения*. Т. 1. Москва: Госфиниздат.

Осокин, Е. 1850. *Внутренние таможенные пошлины в России*. Казань.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Київ: «Академперіодика» НАН України.

Піворович, В. Б. 2008. *Монети і скарби півдня України*. Херсон: Літопис Причорномор'я.

Полное собрание русских летописей. 1843. Т. 2: Ипатьевская летопись и Густынская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца.

Пономарев, А. Л. 2005. Чьи на Руси деньги? Финансовый кризис в Золотой Орде 1380–1381 гг. по данным бухгалтерской книги генуэзского казначейства в Каффе (Феодосия). В: Петров, П. Н. (ред.). *Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков*. Труды международных нумизматических конференций. Саратов 2001, Муром 2003. Москва: Нумизматическая Литература, с. 47-49.

Почекаев, Р. Ю. 2009. *Право Золотой Орды*. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ.

Почекаев, Р. Ю. 2013. Орда, Литва, Москва и статус южнорусских земель в конце XIV — начале XVI вв. (по данным ханских ярлыков). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине. Часть III. Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII–XVIII вв.* Киев: Логос, с. 107-113.

Прокофьев, И. И. (ред.). 1980. *Книга хождений*. 1980. Москва: Советская Россия.

Рашид-ад-дин. 1946. *Сборник летописей*. Том. III. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ремецас, Э. 2008. Монеты Великого княжества Литовского типа печать / лев, плетенка. В: Ходзін, С. М. (ред.). *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. Мінск: БДУ, с. 133-137.

Ремецас, Э. 2015. Новые данные о начале чеканки монет в Великом Княжестве Литовском: монеты Ольгерда и Кейстута. В: Зайцев, В. В. *Средневековая нумизматика Восточной Европы. Нумизматический сборник*. Москва: Древнехранилище, 5, с. 253-265.

Рузас, В. 2008. Коллекция древнейших литовских монет в музее Банка Литвы. *Банкаўскі веснік*, сакавік, с. 41-47.

Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: ВД «Альтернативи».

Руссев, Н. Д. 1999. *На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.* Кишинёв: ВАШ.

Руссев, Н. Д. 2016. Карпато-Дунайские земли в эпоху Джучидов: некоторые соображения и неисчислимые пути «взоров». *Stratum plus*, 6, с. 165-181.

Саяускас, С. 2006. Проблема достоверности исторической информации в легендах монет Великого княжества Литовского. В: Grimalauskaite, D. (ред.). *Международная нумизматическая конференция, посвящённая 150-летию Национального музея Литвы. Тезисы докладов. Вильнюс, 26–28 апреля 2006 г.* Вильнюс: Национальный музей Литвы, с. 140-143.

Саяускас, С. 2008. Некоторые вопросы геральдики Великого княжества Литовского в свете новых находок литовских монет XIV в. В: Filipow, K. (ed.). *Pieniądz – kapitał – praca – systemy to wspólne dziedzictwo Europy. Białorus – Litwa – Łotwa – Polska – Rosja – Słowacja – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*. Augustów-Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Zarząd Główny, s. 64-72.

Савельев, П. 2013. *Монеты джучидов, джагатаиов, джелаиридов, и других, образовавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Сагдеева, Р. З. 2005. *Серебряные монеты ханов Золотой Орды. Каталог-определитель*. Москва: Горячая линия-Телеком.

Селезнев, Ю. В. 2009. *Элита Золотой Орды*. Казань: Фэн.

Сиверс, А. А. 1922. *Топография кладов с пражскими грошами*. Петербург: Российская Государственная Академическая Типография.

Сингатуллина, А. З. 1998. О тамгах на джучидских монетах Поволжья. В: Потин, В. М. (ред.). *Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 68-70.

Сингатуллина, А. З. 2013. *Джучидские монеты поволжских городов XIII века*. Казань: «Заман».

Соболева, Н. А. 1970. К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича (по нумизматическим материалам ГИМ). *Нумизматика и эпиграфика*, 8, с. 81-87.

Спицын, А. А. 1909. Татарские байсы. *Известия императорской археологической комиссии*, 29, с. 130-141.

Тенишев, Э. Р. (ред.). 2001. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. Москва: Наука.

Фасмер, М. 1986. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I. Москва: «Прогресс».

Федоров, Г. Б. 1949. Классификация литовских слитков и монет. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXIX, с. 114-115.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1960. Клады джучидских монет. *Нумизматика и эпиграфика*, I, с. 94-192.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1989. *Монеты Нижегородского княжества*. Москва: Издательство Московского университета.

Федоров-Давыдов, Г. А. 2003. *Денежное дело Золотой Орды*. Москва: Палеограф.

Фомичев, Н. М. 1981. Джучидские монеты из Азова. *Советская археология*, 1, с. 219-241.

Френ, Х. М. 1832. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды. Санкт-Петербург: тип. Академии Наук.

Хождение инока Зосимы, 1889. *Православный Палестинский Сборник*, VIII, 3 (24), с. 1-41.

Хождение архимандрита Агреевья обетели Пресвятыя Богородица, 1896. *Православный Палестинский Сборник*, XVI, 3, с. 1-37.

Хромов, К. К. 2009. Вузол щастя в оформленні монет, карбованих на території Наддніпрянщини та Північ-

ного Причорномор'я у другій половині XIV ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 11, с. 178-185.

Хромов, К. К. 2013. Шехр Абд — монетний двор Абдаллаха на Кубани. В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине, часть III*.

Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII—XVIII вв. Киев: Логос, с. 8-10.

Чижов, С. И. 1922. *Дроздовский клад русских денег времени вел. кн. Василия Дмитриевича Московского*. Труды нумизматической комиссии. Петербург, Т. III.

Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.

Шабульдо, Ф. М. 1996. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти. *Український історичний журнал*, 2 (407), с. 3-15.

Шабульдо, Ф. М. 2005. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: НАН України, Інститут історії України, с. 9-27.

Шабульдо, Ф. 2006. Кондомініум в українських землях XIV століття. *Записки НТШ, ССЛІ*, с. 7-22.

Шапино, А. Л. 1987. *Русское крестьянство перед закрепощением XIV—XVI веков*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

Шипова, Е. Н. 1976. *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата: АН Казахской ССР.

Янин, В. Л. 1969. Деньги и денежные системы. В: *Очерки русской культуры XIII—XV веков*. Часть I. Материальная культура, с. 317-347.

Янина, С. А. 1977. Новый город (Янги-Шехр — Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местоположение. *Труды ГИМ*, 49, *Нумизматический сборник ГИМ*, V (1), с. 193-213.

Duksa, Z. 1991. *Monetos pasakojos*. Vilnius: «Vyturys».

Gumowski, M. 1920. *Numizmatyka litewska wieków średnich*. Kraków: Czcionkami drukarni Literackiej w Krakowie.

Ivanauskas, E. Balčius, M. 1994. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų*. Vilnius.

Ivanauskas, E. 2009. *Coins of Lithuania 1386—2009*. Vilnius

Kiersnowski, R. 1984. Najdawniejsze monety litewskie. *Wiadomości Numizmatyczne*, XXVIII, 3—4 (109—110), s. 129-175.

Paskiewicz, B. 2005. The Earliest Lithuanian Coins: Vingt ans après. *Numizmatika*, I, 6, p. 9-48.

Piech, Z. 2003. *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.

Remecas, E. 2001. *Lietuvos numizmatikos bibliografija, 1815—1999*. Vilnius: Lietuvos Nacionalis Muzejus.

Remecas, E. 2003. *Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga)*. Vilnius.

Terleckas, V. 2002. Diskutuotini pagoniškos Lietuvos savų pinigų klausimai. *Pinigų studijos*, 1, s. 60-72.

Надійшла 11.05.2021

Г. А. Козубовский

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии Киева, Институт археологии НАН Украины

ПЛЕТЕНКА НА ЛИТОВСКИХ И ЛИТОВСКО-РУССКИХ МОНЕТАХ XIV в.

Статья посвящена проблеме присутствия плетенки на литовских, литовско-русских и золотоордынских монетах XIV ст. Исследуются монеты с портретом и львом (или леопардом) с плетенкой над ним и арабской (кириллической (?)) легендой. Также анализируются киевские монеты Владимира Ольгердовича (1362—1394) с княжеским знаком и плетенкой (вокруг которой надпись с именем князя) и золотоордынские монеты с плетенкой. Многие исследователи связывают плетенку с татарской тамгой, и монеты с таким символом могут быть показателем зависимости литовских и литовско-русских князей от Золотой Орды. Но этот орнамент («ornamentum monetale», по Х. Френу) может иметь отношение к особенностям джучидской монетной чеканки. Золотоордынские монеты с плетенкой были важнейшим инструментом осуществления платежей и налогов на территории многих литовских и литовско-русских княжеств. После Синьоводской битвы 1362 г. много золотоордынских центров и торговых путей в бассейнах Днепра, Днестра и Южного Буга были значительным источником поступления монетарного серебра. Много качественных серебряных монет Абдуллаха (1363—1370) и Мухаммед-Буяка (1370—1380) выпустили в западных монетных дворах Мамаевой Орды (Азак, Орда, Шехр ал-Джедид). Серебряные золотоордынские монеты были источником серебра для древнейших литовских и литовско-русских монет и слитков Ольгерда (1345—1377) и его сыновей. Древнейшие литовские и литовско-русские монеты, с около 900° серебра, соотносятся с серебряными золотоордынскими монетами этого времени. Серебряные монеты Золотой Орды являются одним из постоянных компонентов денежного обращения украинских территорий Великого княжества Литовского с 1360-х гг. до первой четверти XV в.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Золотая Орда, Ольгерд, Киев, монеты, «плетенка», серебро, «тамга».

Heorhii A. Kozubovskiy

PhD in History, Research Fellow of the Kyiv Archaeology Department, the Institute of Archaeology, of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua

THE «PLAITING» ON THE LITHUANIAN AND LITHUANIAN-RUS COINS OF THE XIV CENTURY

The article is devoted to the problem of the «plaiting» presence on the Lithuanian, Lithuanian-Rus and the Golden Horde coins of the 14th century. The coins with portrait and the beast lion (or the leopard) with a «plaiting» over its head and the coins with the beast lion (or the leopard) with a «plaiting» and Arabic (or Cyrillic legend (?)) are analyzed. The Kyivan Rus

coins of Vladimir Olgerdovich (1362—1394) with princely sign and «plaiting» (around which is the inscription with the name of the prince) and the Golden Horde coins with «plaiting» are also examined. Many researches associate the «plaiting» with the Tatar «tamga», and the coins with such a symbol might have indicated the Golden Horde dependence. However, this ornament («ornamentum monetale» by Ch. M. Fraehn) may have a special meaning related to the Juchid monetary coinage. The Golden Horde coins with «plaiting» were the most important instrument of payment and taxation realization on the greater part of the Lithuanian and Lithuanian-Rus principalities. After the Syni Vody River battle of 1362 many the Golden Horde centers and trade routes in the basins of the Dnipro, Dnister and Southern Buh rivers were significant sources of the monetary silver arrival. Many qualitative (also with «ornamentum monetale» — «plaiting») silver coins of Abdallah Khan (1363—1370) and Muhammad Bulaq Khan (1370—1380), were minted in the western mints of the Mamai Horde (Azak, Ordu, Shehr al-Jedid). The silver coins of the Golden Horde were the source for the oldest Lithuanian and Lithuanian-Rus coins and bars of Olherd (1345—1377) and his sons. The oldest Lithuanian and Lithuanian-Rus coins made of approximately 900-standart silver corresponded to silver coins of the Golden Horde. The Golden Horde silver coins (also with «ornamentum monetale» — «plaiting») are one of the most constant parts of money circulation in Ukrainian territories of the Grand Duchy of Lithuania from the 1360-ies till the first quarter of the 15th century.

Key words: the Golden Horde, Olgerd, Kyiv, «plaiting», coins, silver, «tamga».

References

- Abzalov, L. F. 2011. *Khanskie pistsy. Iz istorii stanovleniia i razvitiia kanceliarskoi sluzhby khanov Zolotoi Ordy*. Kazan: Izd-vo 'Iaz'.
- Aleksandrov, M. M. 2011. Velikoe kniazhestvo Litovskoie i Orda. *Aktualnye problemy otechestvennoi istorii*. Seria: Istoriiia. Politologiiia. Ekonomika. Informatika, 19 (114), 20, p. 99-105.
- Andreev, N. Yu. Vliianie nalogovogo prava mongolskoi imperii na russkoie gosudarstvo i pravo. *Vestnik Voronezhskogo Gosudarstvennogo universiteta*. Seria: Pravo, 2, p. 104-109.
- Antonovich, V. B. 1878. O novonaidennykh serebrianykh monetakh s imenem Vladimira. *Trudy III Arkheologicheskogo sezda*. Vol. II, p. 151-157.
- Arcibashev, N. O. 1824. O drevnikh Ruskikh dengakh. *Zapiski i trudy Obshchestva istorii v Imperatorskom Moskovskom universitete*, p. 116-123.
- Babaian, L. O. 1969. *Socialno-ekonomicheskaiia i politicheskaiia istoriia Armenii v XIII-XIV vekah*. Moskva.
- Banzarov, D. 1850. Paize ili metallicheskie doshchechki s povelenniami mongolskikh khanov. *Zapiski Sanktpeterburgskogo arkheologicheskogo-numizmaticheskogo obshchestva*, II, 1, p. 72-98.
- Bareisha, Yu. 2010. Ob odnoi unikalnoi monete Velikogo kniazhestva Litovskogo. In: Grimalauskaite, D., Deveikienl, N., Siniuk, I. (ed.). *Mezhdunarodnaia numizmaticheskaiia konferentsiia posviaschennaia 150-letiiu Nacionalnogo muzeia Litvy. Vilnius, 26-28 aprelia 2006 g.*, Vilnius: Nacionalnyi muzeii Litvy, p. 201-209.
- Bahrushin, P. V. (ed.). 1950. *Duhovnyie i dogovornyie gramoty velikih i udelnykh kniazei XIV-XV vv*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Berezhkov, M. 1894. *Krymskiiia shertnyia gramoty*. Kyiv: Tipografiia G. T. Korchak-Novickago.
- Bieliaeva, P. O., Kubyshev, A. I. 1995. *Poselenniia Dneprovskogo Livoberezhzhia X-XV st*. Kyiv: Naukova dumka.
- Bokii, N., Kozir, I. 2005. Kompleks zolotoordynskoho chasu bilia p. Torhovytisia na Kirovohradshchyni (poperednia publikaciia). In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Sinovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Institut istorii Ukraini NAN Ukraini, p. 41-83.
- Borovik, T. D. 2012. Pokhovannia 241 mohylnya zolotoordynskoho chasu na Kirovogradshchyni. *Arheologia*, 4, p. 91-94.
- Budagov, L. 1869. *Sravnitelnyi slovar turecko-tatarskikh narechii*. S-Peterburg: Tipografiia Imperatorskoi Akademii nauk.
- Bulahovskii, L. A. 1958. *Istoricheskie kommentarii k russkomu literaturnomu iazyku*. Kyiv: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo 'Radianska shkola'.
- Vashari, I. 2001. Zhalovanniie gramoty Dzhuchieva Ulusa, dannye italianskim gorodam Kafa i Tana. In: Usmanov, M. A. (ed.). *Istochnikovedenie istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoi Ordy). Ot Kalki do Astrahani. 1223-1556*. Kazan, p. 193-206.
- Vaschuk, D. 2009. *'Abihmo derzhali ih podl prava ih zemli'*. (Naselennia Kiiivshchyni ta Volyni i velykokniazivska vlada v XV-XVI st.). Kyiv: Instytut istorii Ukraini NAN Ukraini.
- Vernadskii, G. V. 2000. *Mongoly i Rus*. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html1953>
- Volkaite-Kulikauskene, R., Luhtan, A. 1981. Redkie monety iz Vostochnoi Litvy. *Sovetskaia arkheologiiia*, 4, p. 265-270.
- Gagemeister, Yu. A. 1833. *Roziskanii o finansakh Drevnei Rossii*. Sankt-Peterburg: Pri Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Gaidukov, P. G. 2006. *Russkie poludengi, chetveretsy i polushki*. Moskva: Paleograf.
- Galenko, O. 2005. Zolota Orda u bytvi bilia Synih Vod 1362 r. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Sinovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Institut istorii NAN Ukraini, p. 129-159.
- Goncharov, E. Yu. 2002. Chto takoe zolotoordynskie dengi i otkuda vzialis russkie 'dengi'. In: Melnikova, A. P. (ed.). *Desiataia Vserossiiskaia Numizmaticheskaiia konferentsiia. Pskov 15-20 aprelia 2002 g. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Moskva: Gosudarstvennyi Istoricheskii, p. 155-157.
- Goncharov, E. Yu. 2015a. Tamgi emirov na pulah ulusa dzhuchidov XIV-XV vv. (Postanovka voprosa). In: Zaharov, E. V. (ed.). *Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2015 goda*. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, p. 93-97.
- Goncharov, E. Yu. 2015b. Put deneg: Iran-Zolotaia Orda-Rus (XIV-XV vv.). *Dengi i kredit*, 2, p. 1-4.

- Goncharov, E. Yu. 2016. Novye tipy pulov 760-h g. h. Syrdaria i Krym. In: Zaharov, E. V. (ed.). *Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2015 goda*. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, p. 43-47.
- Goncharov, E. Yu., Trostianskii, O. V. 2012. Znaki sobstvennosti na Monetah litovsko-russkogo pogranichia. Prichiny pojava In: *Mezhdunarodnaia numizmaticheskaia konferenciia. Tezisy dokladov. Vilnius, 23-25 maia 2012 g.* Vilnius: Nacionalnyi muzei Litvy, p. 129-132.
- Grekov, I. B. 1975. *Vostochnaia Evropa i upadok Zolotoi Ordy (na rubezhe XIV-XV vv.)*. Moskva: Nauka.
- Grekov, B. D., Yakubovskii, A. Yu. 1950. *Zolotaia Orda i ee padenie*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Grigorev, V. V. 1850. Opisanie klada iz zolotoordynskikh monet, naidennogo bliz razvalin Saraia. *Zapiski Arkheologicheskonoimuzmaticheskogo obshchestva*. Vol. II (1), p. 1-63.
- Grimalauskaite, D. 2001. Monety Velikogo kniazhestva Litovskogo konca XIV v. so zverem i legendoi. In: Kalinin, V. A. (ed.). *Deviataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferenciia. Velikii Novgorod 16-21 aprelia 2001 g. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 120-123.
- Grimalauskaite, D. 2006. Monety Velikogo kniazhestva Litovskogo v svete novykh otkrytii: Litva (konec XX - nachalo XXI v.). In: Zaicev, V. V. (ed.). *Srednevekovaia numizmatika Vostochnoi Evropy. Numizmaticheski sbornik*. Moskva: Drevnehranilishche, 1, p. 137-161.
- Gulekii, D. 2014. K voprosu o zaimstvovanii motivov oformleniia srednevekovykh monet v Vostochnoi Evrope, *Bankayski vesnik*, sakavik, p. 18-19.
- Guleki, D., Gramyka, A., Kryvaruchka, A. 2007. *Manety Belarusi (da 1707 goda)*. Izroi-Magduclit. Minsk: I. P Logvinaŭ, 2007.
- Dobrodomov, I. G. 1981. Iz istorii izuchenii tiurkizmov russkogo yazyka. *Tiurkologicheskii sbornik*. Moskva: Nauka, p. 90-108.
- Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaiia geografiia Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.
- Efimenko, A. 1903. Litovsko-russkie danniki i ih dani. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, CCCXXXV, ianvar, p. 106-119.
- Elnikov, M. 2008. *Zolotoordynski chasy na ukrainskikh zemliakh*. Kyiv: Nash chas.
- Zraziuk, Z. A., Strokova, L. V., Hromov, K. K. 2007. Monetno-veshchevoi klad tretei chetverti XIV veka iz p. Vasilicy, Cherkasskogo raiona Cherkasskoi oblasti (monetnaia chast). In: Hromov, K. K. (ed.). *Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII-XV vv.* II. Kyiv: Kupola, p. 118-127.
- Zraziuk, Z., Hromov, K. 2007. Borshchevskii klad. In: Hromov, K. K. (ed.). *Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII-XV vv.* II. Kyiv: Kupola, p. 99-117.
- Ivanaukas, E. 2010. Provolochnyie monety Velikogo kniazhestva Litovskogo 14-15 vekov: novye nahodki. In: Grimalauskaite, D., Deveikienl, N., Siniuk, I. (ed.). *Mezhdunarodnaia numizmaticheskaia konferenciia posviashchennaia 150-letiiu Nacionalnogo muzeia Litvy. Vilnius, 26-28 aprelia 2006 g.* Vilnius: Nacionalnyi muzei Litvy, p. 195-200.
- Illin, A. A. 1940. *Klassifikaciia russkikh udelnykh monet*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Inostrancev, K. 1907-1908. K voprosu 'o basme'. *Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, XVIII, p. 0172-0179.
- Kamalov, I 2016. *Zolotaia Orda i russkii ulus (tatarskoie vliianie na Rossiiu)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani.
- Kashtanov, P. M. 1988. *Finansy srednevekovoii Rusi*. Moskva: Nauka.
- Kizilov, Yu. A. 1984. *Zemli i narody Rossii v XIII-XV vv.* Moskva.
- Klaviiho, Rui Gonsales de. 1990. *Dnevnik puteshestviia v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406)*. Moskva: Nauka. Glavnaia redakciia vostochnoi literatury.
- Klokov, V. B., Lebedev, V. P. 2000. Dzhuchidskie monety s Vodianskogo gorodishcha. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epohu, srednevekoviia*. Vol. 1, Doneck: Izd-vo Doneckogo gosudarstvennogo universiteta, p. 303-344.
- Kotliar, N. F. 1971. Monety Vladimira Olgerdovicha. *Numizmatika i sfragistika*, 4, p. 42-67.
- Kuzmin, A. V. 2007. Vladimir (Vasilii) Olgerdovich. In: Patriarkh Moskovskii i vseia Rusi Kirill (ed.). *Pravoslavnaia Enciklopediia*. Cerkovno-nauchnyi centr 'Pravoslavnaia Enciklopediia', p. 688-690.
- Kulpin, E. P. 1998. *Zolotaia Orda (Problemy genezisa Rossiiskogo gosudarstva)*. Socioestestvennaia istoriia. Genezis krizisov prirody i obshchestva v Rossii, XI. Moskva: Izd-vo Moskovskii licei.
- Kurat, A. K. 2014. *Sobranie sochinenii. Kniga 1. Yarlyki i bitiki khanov Zolotoi Ordy, Kryma i Turkestana v arkhive muzeia dvorca Topkany*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.
- Lebedev, V., Klokov, V. 2001. Monety s yugo-vostochnykh okrain Saraia. *Tatar arkheologiiase*, 1-2 (8-9), p. 19-46.
- Lebedev, V. P., Smirnov, V. V. 2005. Novosaraiskie puly s cvetochnoi rozetkoi iz Kryma i Azova. In: Petrov, P. N. (ed.). *Monety i denezhnoe obrashcheniie v mongolskikh gosudarstvakh XIII-XV vekov*. Trudy III mezhdunarodnoi numizmaticheskoi konferentsii. Staryi Krym, 3-9 oktiabria 2004. Moskva: Numizmaticheskaia Literatura, p. 24-30.
- Likhachev, N. P. 1930. Materialy dlia istorii vizantiiskoi i russkoi sfragistiki. *Trudy Muzeia paleografii AN SSSR*, 2.
- Melnikova, A. P. 1989. *Russkie monety ot Ivana Groznogo do Petra Pervogo*. Moskva: Finansy i statistika.
- Osokin, E. 1850. *Vnutrennie tamozhennye poshliny v Rossii*. Kazan.
- Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materialam poseleni u p. Grigorovka)*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Pivorovich, V. B. 2008. *Monety i skarby pivdnia Ukrainy*. Herson: Litopys Prychornomia.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1843. Ipatevskaia letopis i Gustynskaya letopis. Vol. 2. Sankt-Peterburg: Tipografiia Eduarda Praca.
- Ponomarev, A. L. 2005. Chii na Rusi dengi? Finansovyi krizis v Zolotoi Orde 1380-1381 gg. po dannym bukhgalterskoi knigi genezskogo kaznacheistva v Kaffe (Feodosiia). In: Petrov, P. N. (ed.). *Monety i denezhnoie obraschenie v mongolskikh gosudarstvakh XIII-XV vekov*. Trudy mezhdunarodnykh numizmaticheskikh konferentsii. Saratov 2001; Murom 2003; Moskva: Numizmaticheskaia Literatura, p. 47-49.

- Pochekaiev, R. Yu. 2009. *Pravo Zolotoi Ordyy*. Kazan: Izd-vo 'Fen' AN RT.
- Pochekaiev, R. Yu. 2013. Orda, Litva, Moskva i status yuzhnorusskikh zemel v konce XIV - nachale XVI vv. (po dannym khanskikh yarlykov). In: Hromov, K. K. (ed.). *Vostochnaia numizmatika v Ukraine. Chast III. Ulus Dzhuchi, Krymskoe khanstvo i sopedelnyie gosudarstva v XIII-XVIII vv.* Kyiv: Logos, p. 107-113.
- Prokofev, I. I. (ed.). 1980. *Kniga hozhenii*. Moskva: Sovetskaia Rossiia.
- Rashid-ad-din. 1946. *Sbornik letopisei*. Vol. III. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Remecas, E. 2008. Monety Velikogo kniazhestva Litovskogo tipa pechat/lev, pletenka. In: Hodzin, P. M. (ed.). *Krynicaiznaysstva i spetsialniia gistorychniia dyscypliny*. Minsk: BDU, p. 133-137.
- Remecas, E. 2015. Novyye dannyye o nachale chekanki monet v Velikom Kniazhestve Litovskom: monety Olgerda i Keistuta.). In: Zaicev, V. V. *Srednevekovaya numizmatika Vostochnoi Evropy. Numizmaticheskii sbornik*. Moskva: Drevnehranilische, 5, p. 253-265.
- Ruzas, V. 2008. Kolleksiia drevneishikh litovskikh monet v muzee Banka Litvy. *Bankayski vesnik*, sakavik, p. 41-47.
- Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Vyd. dim 'Alternatyvy'.
- Ruscev, N. D. 1999. *Na grani mirov i epoh. Goroda nizovev Dunaia i Dnestra v konce XIII-XIV vv.* Kishinev: VASh.
- Russev, N. D. 2016. Karpato-Dunaiskie zemli v epohu Dzhuchidov: nekotoryie soobrazheniia i neisshislmye puti 'vzorov'. *Stratum plus*, 6, p. 165-181.
- Saiauskas, P. 2006. Problema dostovernosti istoricheskoi informacii v legendah monet Velikogo kniazhestva Litovskogo. In: Grimalauskaite, D. (ed.). *Mezhdunarodnaia numizmaticheskaiia konferentsiia posviashchennaia 150-letiiu Nacionalnogo muzeia Litvy. Tezisy dokladov. Vilnius, 26-28 aprelia 2006 g.* Vilnius: Nacionalnyi muzei Litvy, p. 140-143.
- Saiauskas, P. 2008. Nekotoryie voprosy geraldiki Velikogo kniazhestva Litovskogo v svete novykh nahodok litovskikh monet XIV v. In: Filipow, K. (ed.). *Pieniadz - kapital - praca - systemy mo wspolne dziedzictwo Europy*. Bialorus - Litwa - Lotwa - Polska Rosja - Slowacja - Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Augustów-Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Zarząd Główny, 64-72.
- Savelev, P. 2013. *Monety dzhuchidov, dzhagataiov, dzhelairidov, i drugiia, obraavshiesia v Zolotoi Orde v epohu Tohtamysha*. Kyiv: Vidavec Oleg Filiuk.
- Sagdeeva, R. Z. 2005. *Serebrianiie monety khanov Zolotoi Ordyy*. Katalog-opredelitel. Moskva: Goriachaia liniia-Telekom.
- Seleznev, Yu. V. 2009. *Elita Zolotoi Ordyy*. Kazan: Fen.
- Sivers, A. A. 1922. *Topografiia kladov s prazhskimi groshami*. Peterburg: Rossiiskaia Gosudarstvennaia Akademicheskaiia Tipografiia.
- Singatullina, A. Z. 1998. O tamgah na dzhuchidskikh monetakh Povolzhia. In: Potin, V.M. (ed.). *Shestaia Vserossiiskaia numizmaticheskaiia konferentsiia. Sankt-Peterburg 20-25 aprelia 1998 g. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 68-70.
- Singatullina A. Z. 2013. *Dzhuchidskie monety povolzhskikh gorodov XIII veka*. Kazan: Zaman.
- Soboleva, N. A. 1970. K voprosu o monetakh Vladimira Olgerdovicha (po numizmaticheskim materialam GIM). *Numizmatika i epigrafika*, 8, p. 81-87.
- Spicyn, A. A. 1909. Tatarskie baisy. *Izvestiia imperatorskoi arkhologicheskoi komissii*, 29, p. 130-141.
- Tenishev, E. R. (ed.). 2001. *Sravnitelno-istoricheskaiia grammatika tiurkskikh yazykov*. Moskva: Nauka.
- Fasmer, M. 1986. *Etimologicheskii slovar russkogo yazyka*. Vol. I. Moskva: Progress.
- Fedorov, G. B. 1949. Klassifikaciia litovskikh slitkov i monet. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kultury*, XXIX, p. 114-115.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1960. Klady dzhuchidskikh monet. *Numizmatika i epigrafika*, I, p. 94-192.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1989. *Monety Nizhegorodskogo kniazhestva*. Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta.
- Fedorov-Davydov, G. A. 2003. *Denezhnoe delo Zolotoi Ordyy*. Moskva: Paleograf.
- Fomichev, N. M. 1981. Dzhuchidskie monety iz Azova. *Sovetskaia arkhologiiia*, 1, p. 219-241.
- Fren, Kh. M. 1832. Monety khanov ulusa Dzhuchieva ili Zolotoi Ordyy. Sankt-Peterburg: typ. Akademii Nauk.
- Hozhdenie inoka Zosimy. 1889. *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*, VIII, 3 (24), p. 1-41.
- Hozhdenie arkhimandrita Agrefenia obeteli Presviatyiia Bogorodica. 1896. *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*, XVI, 3, p. 1-37.
- Hromov, K. K. 2009. Vuzol schastia v oformlenni moneta, karbovanykh na terytorii Naddnyprianshchyny ta Pivnichnogo Prychornomoria u drugii polovyni XIV st. *Istoryko-heohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 11, p. 178-185.
- Hromov, K. K. 2013. Shehr Abd - monetnyi dvor Abdallakha na Kubani. In: Hromov K. K. (ed.). *Vostochnaia numizmatika v Ukraine. Part III. Ulus Dzhuchi, Krymskoe khanstvo i sopedelnyie gosudarstva v XIII-XVIII vv.* Kyiv: Logos, p. 8-10.
- Chizhov, P. I. 1922. Drozdovskii klad russkikh deneg vremeni vel. kn. Vasiliia Dmitrievicha Moskovskogo. *Trudy numizmaticheskoi komissii*. Peterburg, Vol. III.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Yugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shabuldo, F. M. 1996. Bitva bilia Synih Vod 1362 r.: malovidomi ta neznani aspekty. *Ukrainskii istorichni zhurnal*, 2 (407), p. 3-15.
- Shabuldo, F. M. 2005. Synovodska bytva 1362 r. u suchasni naukovii interpretacii. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Sinovodska problema u novitnikh doslidzhenniah*. Kyiv: NAN Ukrainy. Institut istorii Ukrainy, p. 9-27.
- Shabuldo, F. 2006. Kondominium v ukrainskikh zemliakh XIV stolittia. *Zapysky NTSH, SSLI*, p. 7-22.
- Shapiro, A. L. 1987. *Russkoe krestianstvo pered zakrepushcheniem XIV-XVI vekov*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta.
- Shipova, E. N. 1976. *Slovar tiurkizmov v russkom yazyke*. Alma-Ata: AN Kazahskoi SSR.

- Yanin, V. L. 1969. Dengi i denezhnyie sistemy. In: *Ocherki russkoi kultury XIII-XV vekov*. I. Materialnaia kultura. p. 317-347.
- Yanina, S. A. 1977. Novyi gorod (Yangi-Shehr - Shehr al-Dzhedid) - monetnyi dvor Zolotoi Ordy i ego mestopolozhenie. *Trudy GIM*, 49, *Numizmaticheskii sbornik GIM*, V (1), p. 193-213.
- Duksa, Z. 1991. *Monetos pasakoja*. Vilnius: Vyturys.
- Gumowski, M. 1920. *Numizmatyka litewska wieków średnich*. Kraków: Czcionkami drukarni Literackiej w Krakowie.
- Ivanauskas, E. Balčius, M. 1994. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų*. Vilnius.
- Ivanauskas, E. 2009. *Coins of Lithuania 1386-2009*. Vilnius Kiersnowski, R. 1984. Najdawniejsze monety litewskie. *Wiadomości Numizmatyczne*, XXVIII, 3-4 (109-110), s. 129-175.
- Paskiewicz, B. 2005. The Earliest Lithuanian Coins: Vingt ans aprės. *Numizmatika*, I, 6, p. 9-48.
- Piech, Z. 2003. *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.
- Remecas, E. 2001. *Lietuvos numizmatikos bibliografija, 1815-1999*. Vilnius: Lietuvos Nacionalis Muizejus.
- Remecas, E. 2003. *Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga)*. Vilnius.
- Terleckas, V. 2002. Diskutuotini pagoniškos Lietuvos savų pinigų klausimai. *Pinigų studijos*, 1, s. 60-72.